3472

281.6
U-38

1930

2010

ԱՋԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՔԱՀ.

ԹՈՒՂԹ ՄԱԿԱՐԱՅ Բ.
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՌ ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵԱՅ ՅԱՂՈԳՍ ԿԱՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ Ջ· ԴՈՒՐՈՒ ՀԱՆՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԲՆԱԳԻՐ ԵՒ ՀՆՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՇՄԱՏԱՍՒՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1930

001

281.6
Ա-38

ԹՈՒՂԹ ՄԱԿԱՐԱՑ Ք.
ԱՒ ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ

Ա. ՀԳԹԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

ԱՐԱՔ.

Des Patriarchen Makarius II. von Jerusalem Brief an Vrthanes Erzbischof von Siunik' über die kirchlichen Disziplinen.

Text und Untersuchung

von

P. Nerses Akinian

Wien

Mechitharisten-Buchdruckerei

1930

41099-ա
281.G
Ա-33

ԹՈՒՂԹ ՄԱԿԱՐԱՅ Բ.
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՌ ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵԱՅ ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ Ջ· ԹՈՒՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԲՆԱԳԻՐ ԵՒ ՓՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ
Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1930

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ZUUՈ- ;ИМ.ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

24656-61

†

ՄԱՀԱՐՁԱՆ ՅՈՒՇԱՐԱՐ

Դր. Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Վ. ՄԱՏԻԿԵԱՆԻ

(† 14 ՆՈԵՄԲԵՐ 1930)

ՇԻՐՄԱՆ ՎՐԱՑ

ԿՐ ԿԱՆԳՆԻ

ՍԳՍՋԳԱԾ

ՀԵՂԻՆԱԿՐ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

1908ին, երբ կ'ուսումնասիրէի Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսի Պատմութիւնը [1], դարձուցած էի ուշադրութիւն Մակար Երուսաղեմացոյ անունով Հայ կանոնագրքի մէջ պահուած Թղթին. զոր համարած էի Զ. դարու հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան վերաբերեալ կարեւոր վաւերագիր մը: Մտադրութիւնս էր Թղթիս ճշմարտութեան մեծաճեալ առանձին աշխատութեան մը մէջ, որ պիտի ընդգրկէր «Հայոց Եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները Երուսաղէմի հետ յընթացս Զ. եւ Է. դարերուն»: Ուրիշ զբաղումներ չներեցին ինձի ժամանակ ի գլուխ հանելու աշխատութիւնս ընտրուած ծրագրի մէջ:

Առանց հրաժարելու ի սպառ իմ նախնական ծրագրէս՝ կը կանխեմ ներկայացնել Մակարի Թղթին նուիրուած ճշմարտութիւնս առանձին հատորով, իբրեւ փրցուած աղիւս մը մեծ շինուածէն: Յաջայոյս եմ թէ Թղթիս ճշմարտութեան ինքնավկաց գոյութիւնը պիտի

---

[1] Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց: Պատմութիւն հայվրական յարաբերութեանց Է. դարու մէջ (Բանասիրական շրջան Հայոց եկեղեցական պատմութենէն, 574—610): Վիեննա. 1910:

չխանգարէ ծրագրուած կառուցուածքին ամբողջութեան:

Երուսաղէմ կատարած է կարեւոր դեր Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Գոյութիւն ունեցած են այս տեղ Զ. եւ Է. դարերուն ոչ միայն մեծաթիւ հայ վանքեր ճոխ վանականութեամբ, այլ եւ գարգացած է հոս Հայ Դպրոց մը, որ ազդած է չափով մը հայ մատենագրութեան վրայ. տուած է ականաւոր դէմքեր, եւ թարգմանական ոչ աղճատ մատենագրութիւն մը:

Մակարի թղթին նուիրուած ճիգերուն նախնաբար լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, 1930, էջ 509—578:

Հեղինակը:

ԹՈՒՂԹ ՄԱԿԱՐԱՑ Բ· ԵՐՈՒՄԱՂԷՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՒ ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵԱՑ, ՅԱՂԸԴՍ ԿԱՐԳԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Եկեղեցւոյ ձեռակեր կարգեալ պարպման պատմութեան համար կարեւոր վաւերաթուղթս մըն է Երուսաղէմի Մակար Հայրապետին թուղթը, ղրկուած Հայաստանի վրթանէս եպիսկոպոսապետին:

1· *Այս թուղթը պահուած է հայերէն թարգմանութեամբ Հայոց Եկեղեցւոյ կանոնագրքին մէջ, որ ԺԱ· դարու խմբագրութեամբ հասած է մեզի: Հետեւեալ խորագիրը կը կրէ թուղթս այժմեան կանոնագրքին մէջ· «Երանելւոյն Մակարայ արքայ Բաղաբիւն Երուսաղէմի հայրապետի Կաւնուական թուղթ ի Հայս, վասն կաւնութեան կաթողիկէ Եկեղեցւոյ կարգաց. զոր չէ արժան ընդ սահման եւ ընդ հրամանս անցանել: Գլուխ թ»:*

Այսպէս կը ներկայացնէն զայն Վենետկի Մխիթարեան Մատենադարանի թ· 58, 111 ա· 100, 53 բ· 256, 57 ա· 297, 41 բ· 579, 84 ա· 581, 55 բ· 810, 169 ա: Նոյնպէս

ունին նոյնը նաեւ Կանոնագրքի ուրիշ օրինակները:

Հրատարակած է առաջին անգամ իբրեւ մաս Հայոց Կանոնագրքի՝ Ն. Վ. Մ ե լ ի ք-Թ ա ն գ ե ա ն, Հայոց Եկեղեցական Իրաւունքը. Ա. Գիրք. Շուշի, 1903, էջ 497—503. Համմ. առ այս եւ էջ 483—487:

Թուականէ Հռոմկլայեցի 1298ին, երբ ձեռնարկած էր «գրել զարբոց հարցն պէսպէս եւ զանազան թղթոց զգիրս», նկատելով զրուցեանս թղթական նկարագիրը, իր Հաւաքման մէջ ներս առած է նաեւ այս թուղթը, աղբիւր ունենալով, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի՝ Կ ա ն ո ն ա գ ի ր ք ը, եւ կցած է թ ղ թ ո ց գ ի ր ք ին, առանց մեր դնելու ժամանակագրական կարգին: Հրատարակուած այժմ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 407—412:

Թուղթս մատած է նաեւ Ա. Մայիի հրատարակած Հայոց Կանոնագրքի չարքին մէջ Անճարակեանի լատիներէն թարգմանութեամբ. Angelo Mai, Scriptorum veterum nova collectio, t. X, 2 (Romae 1832), p. 270—272: Canones Macarii Hierosolymitani. Այս հրատարակութեան մէջ կը պակսի թղթին նախերգանքը, թարգմանութեան հին առնուած ըլլալով թերի օրինակ մը:

Աւելի ամբողջական է անգլիերէն թարգմանութիւնը, որ կատարած է F. C. Conybeare ի գիրս The Key of Truth, Oxford,

1898, p. 178—186: Appendix IX, Macarius' Epistle to the Armenians.

2. Գրութեան պատճառը: — *Թղթիս խորհուրդը, որ յառաջ քեզ վերը, առանց առթական կանոնադրոց իմաստըչէն է, ուսոյ եւ անհարատար: Սկզբնապէս մէջ խորհրդոյս ըլլալու էր պրոբէնոս. «Մահարենոյ արքեպիսկոպոսի Երուսաղէմի կանոնադրութենն յայտնի կորոց կաթոլիկ Եկեղեցոյ, առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետն Վրթանէս եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց», համաձայն բնագրին, ուր կ'ըսուի. «Վասն երկիւղին Աստուծոյ ոչ հնարացաք... եւ Մահարենոյ արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի եւ առ մնացեալ բազմութենն եպիսկոպոսացս որ բնակեալ են՝ առաքել ի կողմանս Արեւելից առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետ Վրթանէս եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց» (§ 4). եւ դարձեալ «Արդ մխիթարութեամբ ժառանգաւորացս եւ եպիսկոպոսացս եւ քահանայիցս եւ ամբիտաւորացս՝ եւ Մահարենոյ արքեպիսկոպոսս սուրբ քաղաքին Երուսաղէմի առանձեմ վկայութենն գայս ձեզ»... (§ 9):

Մահար յորդորած է գրել թուղթս ի պատասխանի Հայոցմանէն իրեն ուղղուած գրութեան մը. «Որ եւ զոյն վտիտք հոգեւոր վաստակոց յանձինս ձեր երեւեցու-

ցեալ... առաքեցէք գիր *ի հեռաբնակ աշխարհէ* ի կողմանցդ արեւելից *ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ*, որ ի ձեռն երկիւղածաց էահանայից մատուցաւ առաջի բազմութեան եպիսկոպոսաց, *որք ի մի ժողովեալք յիւրաքանչիւր քաղաքաց, որոց առաջի անկեալ հոգեւոր մաղթանօք* խնդրեցին զգրոյն պատասխանիս» (*Նախերգ.*):

Ժամանակի մասին այսքան մխայն կ'ըսուի, որ հայ պատգամաւորները հասած են Երուսաղէմ այնպիսի ժամանակ մը, երբ Մակար եւ հոն գտնուող եպիսկոպոսները զբաղած են Եկեղեցւոյ կարեւոր հարցերով. «ծանրացեալ տկարութեամբ հրամանատուութեանս, մեծամեծ կրօնիւք Եկեղեցւոյ»: Աւելի մանրամասնութիւն կը պակսի:

Թէ Հայաստանեայց ուղարկած թուղթը յատկապէս ի՞նչ խնդրով կը զբաղէր, յայտնի չի տեսնուիր Մակարի պատասխանէն. վերջինս կը ծանրանայ աւելի պատգամաւորներու տուած բերանացի տեղեկութիւններուն վրայ, որոնք նկատելով Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն բարեկարգութիւնն եւ «զբաղմապղծուչալի կարգաւորութիւնս» նկատմամբ մկրտութեան սուրբ խորհրդոյն, յայտնած են զարմանք թէ «կողմանք արեւելից թերի են զգուշութեամբ յայսպիսիս բազում ինչ իրօք», այսինքն.

ա. զի ի տեղիս տեղիս աւազան կարգաւոր ոչ ունին եւ յորպէս ամանի մկրտեն (բ).

բ· եւ ի որ սարկաւագունքն մկրտութիւն առնեն (Ա.).

գ· եւ եպիսկոպոսք եւ քահանայք առանձնակ ձկի օծման ոչ օրհնեն (Գ).

դ· եւ զձկի կնքոյ, որ յառաքելոցն եւ այլ սուրբ հարց, յաւելուածով ոչ ունին (Գ).

ե· եւ զրոյր զպայտառնս մանկանն ոչ օծանեն.

զ· եւ ի մի ժողովոյն կարգեալս ոչ առնեն ուրեք ուրեք քահանայք իւրաքանչիւր մկրտութիւնն:

է· եւ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորք մխայտառիս հատասարին. եւ ոչ բնդ աւելիօք հնազանդին (Գ).

ը· եւ բազում եւ այլ չիմաքութիւնք հայրապետութեամբ եւ ծուլութեամբ գոր ի կարգս եկեղեցւոյ մուծեալ են մարմնաւորքն, գոր ծանուցին մեզ եկեալքս»:

Հինուած այս կէտերու վրայ, կը պատասխանէ Մակար «բան նախաստեալ գլխոցն»:

Իսկան կէտերն են.

Մկրտութիւն. Օծման իւղը. Պատարագ. Եկեղեցական դասակարգութիւն:

3· Գրութեան ժամանակի մասին խնդիրներ: Մակար Ա· եւ վրթանէս կաթողիկոս: — *Սկսեալ հին ժամանակներէ՝ յանձին Մակարի իմացուած է Մակար Ա. Երուսաղէմի հայրապետը, որ բարձրացած է գահ բան ամանց 311/12ին եւ բան այլոց 314ին: Նա*

ներկայ էր 325ին Նիկիոյ ժողովին (Սոզոմ. Ա. 17. Թէոդ. Պատմ. Եկեղ. Ա. 15. Խոր. Բ. 89): Սոզոմենոս (Պատմ. Եկեղ. Բ. 20) իր մահը կը նշանակէ ընդ մէջ 331—335 տարիներու. ուստի մօտաւորապէս 333ին (հմմտ. Bardenhewer, Kirchenlexikon², VIII, 406): Այս ենթադրութեան լ նպաստ են այն հանգամանքները, որ պրութեանս մէջ կը յիշատակուին Արիանոսեանները. եւ պարձեալ Թղթին հասցէակիրն է Վրթանէս:

Վրթանէս նոյնացուած է Գրիգոր Լուսաւորչի համանուն որդւոյն՝ Արիստակէսի երէց եղբօր հետ, որ ըստ Փ. Բիւզանդացւոյ կաթողիկոսացած է Խոսրով Կոտակի օրով: Տոհմային աղբիւրներու վրայ յեցած դժուար է որոշել անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարին: Այն տոյժ է որ 325ին Նիկիոյ ժողովոյն մէջ Հայաստանի ներկայացուցիչն էր Արիստակէս: Զամչեան (Ա. 421) Վրթանէսի եպիսկոպոսութեան առաջին տարին կը համարի 339: Օրմանեան, նկատելով որ այսու Վրթանէսի ժամանակակցութիւնը Մակար Ա.ին կը յետաձգուի վեց տարւով, կ'ուզէ Վրթանէսի առաջին տարին համարիլ 333: Այս հաշուով Թղթիս պրութեան տարին ալ կը նշանակուի Օրմանեանէն Մակարի հայրապետութեան վերջին եւ Վրթանէսի եպիսկոպոսապետութեան առաջին տարին: Օրմանեանի ճիգերն տակայն չատ բնագրօսիկ են. իր յենակէտն է միմիայն այս Թուղթը:

նոյն նկատումներն ունի նաեւ Կարապետ Վ. Տէր-Մկրտչեան:

Եւ արդարեւ Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ բացի Լուսաւորչէ որդւոյն՝ Վրթանէսի անունէն, չի յիշուիր ուրիշ համանուն «եպիսկոպոսապետ», ուստի եւ հարկ է կամայ կամ ակամայ ընդունիլ Մակարի Թղթին գրութեան ժամանակը Գ. դարու առաջին քառորդին, հակառակ պէտքին պէտք պիտի ըլլայ համարիլ զայն կեղծ, անվաւերական:

Այսպէս խորհած են հիներէն Անանիա Հաղբատացի, Ստեփանոս Օրպէլեան եւ վերջապէս Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 115 Ձեռագրին գրիչը (ԺԷ/ԺԸ. դար):

Անանիա Հաղբատացի իւր «Վասն ծննդեան Քրիստոսի» գրուածքին մէջ[1] կը գրէ այսպէս. «Յաւուրս սրբոյն Կոստանդիա-

---

[1] Այս գրութիւնը երբեմն ԺԱ. գլուխ կը դառնայ հետեւեալ աշխատութեան մէջ. «Անանիայի վարդապետի Հայոց բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց, զոր գրեաց Հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերապետի». Ձեռ. Էջմ. Թ. 436, 304ա—363ա (յամէ 1790). 567, 4ա—109ա (ԺԷ. դար): Այս ԺԱ. գլուխը Էջմ. 579, 279ա (յամէ 1276) ունի նաեւ առանձին, հետեւեալ խորագրով. «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյզ ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ»: Նման ձեռագիր մ'ալ տեսած է Բ. Պատկանեան, եւ «Անանիայի Շիրակացւոյ» յորջորջումէն տարուած հրատարակած է զայն Շիրակացւոյ գրութեանց շարքին մէջ. Անանիայի Շիրակացւոյ Մնացորդք բանից. Պետերբուրգ 1877, էջ 4—15: Աչքս տակէն անցուցի այս հրատարակութիւնը: Ամբողջ հատուածը անդլիերէն թարգմանութեամբ տես նաեւ F. C. Conybeare, The Kay of Truth, էջ 185—186:

նոսի, ի սուրբ ժողովին Նիկիոյ ոչ եղեւ ընկալեալ ոօնս այս (Ծննդեան Քրիստոսի) ի սրբոց հարցն, այլ ըստ նոյն կանոնի սրբոց առաքելոցն սահմանեցին ոօնել: Եւ յայտ է ի թղթոյ երանելոյն Մակարայ հայրապետին Երուսաղէմի, զոր ի Հայաստանեայցս գրեաց աչխարհ յայտագս խրատու սրբոյ մկրտութեանն. քանզի նա մի էր ի սրբոց ՅԺԸ. հարանց, որք ի Նիկիա. եւ գրեալ է այսպէս ի վեցերորդ գլխի հրամանի խրատուեանն...»: Յառաջբերութիւնը առ վարը:

Անանիա Թղթիս հեղինակ Մակարիոսը նոյնացուցած է հոս Մակար Ա.ոյն հետ, վասն զի գոած է համանուն հայրապետ մը Նիկիոյ ժողովոյն սուրբ հարց թուին մէջ: Այս նոյնացումը կը տեսնուի նաեւ կանոնագրքի Բ. խմբագրութեան մէջ, ուր թուղթս գետեղուած է ընդ մէջ Նիկիոյ եւ Կ. Պոլսոյ ժողովներու կանոնաց, կից Աթանասի կանոններու: Այսպէս ունին Վիեննայի թ. 256 եւ յարակից խմբերը:

Իսկ Ստեփանոս Օրպէլեան, որ բացի Մակարի այս թղթէն նոյն հայրապետի սուպան Հոռմոյ թուղթը կը ճանչնայ, երբ Յովնաղէն յառաջ կը դասէ Մակարը, նոյն համոզման ծառայած կ'երեւայ. իր խօսքերն են [2].

---

[2] Ստ. Օրպէլեանի Հակաճառութիւն, Կ. Պոլիս 1756. էջ 120—121:

«Երեսապէմացիքն ... բան Ս. Յակոբոյ յունական վիճն ասենցին պատն Ծննդեան եւ Յայտնութեանն ի մեռ աւուր, որպէս պրեաց ի Հայք Մակար Երեսապէմի Տպրաւեան: Իսկ Յորնոյ քսպկեպոսին եղեալ վԱրաեմոնին ընկալաւ: Բայց պրեաց Մակար ի Հռոմոյ պատն, թէ Օրէնք ի Սինովիկ եղեն, եւ բան սեռան յԵրեսապէմ: Մեք Երեսապէմացիքս չեմք կարօղ բան պրեցեալն Յակոբոյ յունական վիճն ի մեռ աւուր ասել պէտեան ասոնն, պի հետ ի Յորդանան ի Բեթղէհէմ. եւ ոչ ժամանեմք անցեալ անդ: Ապա պատասխանի լաւ ի Հռոմոյ թէ մեք ի Դեկտեմբերի ԻԵ. ասեմք (պատն) Ծննդեանն...»:

Նոյն կարծիքին յարած է նաեւ Հ. Մ. Չամչեան (Պատմ. Հայոց, Ա. հ. 422—423) պրելով աւելի բացայայտ.

«Իսկ աւերն վրիժանէս չանալով առաւել եւս վայելչացուցանել զեկեղեցի իւր ի պաշտամունս բարեկարգութեան նաեւ բան եկեղեցին Երուսաղեմի՝ առաքեաց հրեշտակս առ աւերն Մակարիոս պատրիարգ Երուսաղէմայ. եւ եհարց առ ի նմանէ ինչ ինչ ի վերայ ծխից եւ պաշտամանց խորհրդոց եկեղեցւոյ, եւ ի վերայ անձանց եկեղեցականաց: Եւ աւերն Մակարիոս ուրախ լեալ ընդ այն՝ զրեաց Թուղթ կանոնական՝ հաւանութեամբ ժողովոյ եպիսկոպոսաց իւրոց, աւանդելով ի նմա կանոնս ութն. որոյ օրինակ պատճի ի

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ
ՀԱ. Ա. ՄԱՇՏՈՑԻ
Ա. ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

4656-ա

կանոնագիրս Յովհաննու Իմաստասիրի: Եւ թէպէտ յօրինակս ինչ ասի, թէ այս կանոնք են Սահակայ Երուսաղէմի պատրիարգի, բայց այդ վրիպակ գրագրաց է· զի ի բանս թղթոյն գնի Մակարիոս...»: Եւ քիչ յետոյ· «Ընկալեալ Ս. Վրթանէսի գայսպիսի կանոնական թուղթ Ս. Մակարայ՝ յաւել եւ ինքն ի նոյն ինչ ինչ կարգս ուղղութեան ի կատարումն խորհրդոյ եկեղեցւոյ: Եւ յղեաց պատուէր առ եպիսկոպոսունս իւրոյ թեմին յամենայն տեղիս միօրինակ կատարել զխորհուրդն երկիւղածութեամբ»:

Զամչեանի այս նոյնացումը երկար ժամանակ բռնացաւ մտքերու վրայ: Անոր ապրեցութեան տակ ապրեցան Հ. Ի. Փափազեան, Պատմութիւն Եկեղեցական, Վենետիկ, 1848, էջ 210: Անճարակեան, որուն հաղորդած տեղեկութիւններու համաձայն կը գրէ A. Mai, անդ, էջ 270, ծան· 2· „Macarius Hierosolymorum episcopus canones hos saecolo quarto scripsisse ab Armeniis creditur, postulante Vartano ipsorum episcopo S. Gregorii illuminatoris filio. Աբէլ արքեպ· Մխիթարեանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ ԺԴ: Ստեփաննոս եպ· Տէր-Յովհաննէսեան, Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղէմի· Ս. Երուսաղէմ 1890, էջ 59· որ նկատելով թէ Մակար Ս. 335ին վախճանած է, ուշադիր

կ՚ընէ որ Թուղթս չի կրնար 339ին կամ 342ին պահ բարձրացող Վրթանէսին ուղղուած ըլլալ. եւ համաձայնեցնելու համար ժամանակագրութիւնը կ՚առաջարկէ ընդունիլ թէ կա՛մ Մակար առ Աբիսամէս ուղղած է իւր Թուղթը եւ կա՛մ Մակարի յաջորդն գրած է առ Վրթանէս։

Ներսէս Վ. Մելիք-Թանդեան, Հայոց Եկեղեցական Իրաւունք. Ա. էջ 483—485, որովհետեւ կանոններուն «գրութեան լեզուն եւ ոճը լուրջ է, կանոնաւոր եւ խելացի մտածութեամբ գրած» կը հետեւցնէ թէ «ոչ մի կասկած յարուցանել կարելի չէ գրուածիս կեղծութեան մասին». եւ երկար կը պատճառաբանէ թէ ինչո՞ւ Երուսաղէմ գիմած է Վրթանէս եւ ոչ Կեսարիա։ Կարապետ Վ. Տէր-Մկրտչեան, Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութիւն. Ա. Վաղարշապատ, 1908, էջ 81—82. որուն համաձայն Թղթիս «վաւերականութեան դէմ կասկածելու առանձին պատճառ չկայ»։ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա., կ. Պոլիս 1912, էջ 131—132, առանց վարանելու կ՚ընդունի Թուղթս վաւերական, գործ Դ. դարու, գրուած Մակար Ա.էն (314—334) առ Վրթանէս 333ին, եւ այս Թուականին ի նպաստ կը տեսնէ գրութեան. մէջ ներքին ապացոյցներ. նաեւ Օրմանեան կը պատճառաբանէ, թէ ինչո՞ւ Վրթանէս Երուսաղէմ գիմած է. գեղե-

յի՛կ ննթադրութիւններ: Աւելի լուրջ քան վերոյիշեալ հեղինակները մերձեցած է նիւթիս F. C. Conybeare, The Key of Truth, *էջ* 176—178: *Կանխրիր կը գրէ· «Թղթիս վաւերականութիւնը կասկածելի երեւցած է· բայց, ինչպէս ինձի կ'երեւայ ոչ բաւական պատճառաբանութեամբ»: Նա իւր ի նպաստ վաւերականութեան յառաջ բերած ապացոյցներու մէջ կը թուէ· 1· ուղիղ է ժամանակակցութիւնը: 2· Մակարի գիմանկարը կատարելապէս ճիշդ: 3· Կեղծարարը պիտի չուզէր վերագրել իւր կեղծ թուղթը Մակարի, այլ աւելի հոյակապ եպիսկոպոսի մը, ինչպէս Աթանասի կամ Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ: 4· Յեռանպոյն ժամանակի հայ կեղծարար մը պիտի չտար Թոյլ իւր անձին Բասենի կամ Բագրեւանդի եպիսկոպոսը ներկայացնել արիանոսեան· նաեւ 450էն ետքը պիտի չուզէր ննթարկել այս երկու գաւառները մէկ եպիսկոպոսի: 5· Ոչ մի կեղծարար պիտի չկարենար այնպիսի որդեգրական իմաստով ըսել թէ Տեառն մերոյ Մկրտութիւնը իր լուսեղէն ծնունդն է: Ինչ ինչ տեղիքներ ցոյց կու տան որ գրութիւնս չէր կրնար 330էն ետքը յօրինուած ըլլալ, որովհետեւ այդ թուականէն ետքը դժուարաւ թէ հաճոյ ըլլային անոնք ուղղափառ (միաբնեայ) հայերուն: Սկզբնապիրը կ'երեւայ թէ գրուած է Դ· դարու ծաղկեալ եւ բաւական յունարէնով· հաւանօրէն նոյն

ժամանակները թարգմանության տալին։ Այսքան կանխիկ։ Անձանոթ կանխիկի յուրաքանչյուր բառ ժամանակն, ըստ նոյն ձևին ապացուցանել նաև Հ. Վ. Հայտնի, Թուղթ Մակարայ Երուսաղէմացւոյ առ Ս. Վրթանէս. Բարմաիմ, 1929, էջ 260—264։

Զոյչ մնացին ամենայն թղթոյս տանելի բաղաքներ, ինչպես Հ. Յ. Գանձակեան, Գեղիք, Վէրիք, Տաշիան, Տարոնիք եւ այլք, որոնք երբ ամէն անգամ պատկառ Գ. պատ Հայոց Եկեղեցական պատմութեամբ, չուրեքին նկատի առնել պատճառ։ Այսպէս նաև Տաքրատեանցներ պատասխանեն՝ Harnack, Bardenhewer եւն։ Angelo Mai, *որ առած էր ներս իր Հատընտիր մէջ Թուղթս յառնելին Թարգմանութեամբ, բայց վերադարձած էր ժամանակակից ոչ առ իր վերադարձ պերքէ վերադրելն և մէջ բերած հատուածով։ իր ապակողոպտ ուրեք բացայայտ վէր Հանած է էջ 272, ծան. 1, ուր հատուածով Ե. կանոնի մասին կը գրէ։* «Canonem vel fictum vel interpolatum iudico ab Armeniis huius erroris tenacibus. Etenim apostolica traditio contrarium docet». *Հ. Յ. Տաշեան, Վարդապետութիւն Սահակայ անկանոնական ժամանակ, էջ 38, յիշած է Թուղթս Հակիրճ մէջ առնելով Տերունական «Մակարեան» անունը, և նշան կնքելէն։*

Այլուր կը գրէ Տաշեան (էջ 148)· «Հոս կրնանք ի վերջոյ մխայն մխ տալ որ այժմու հայ կանոնագրաց կարգ մը կանոնական դրութիւնք՝ որոնք այլ հանգամանաւոր դեռ եւս խստիւ ճնշուելու կարօտ են, *այսպէս կամ այնպէս կապ մ'ունին մեր կանոնաց հետ: Այսպէս օրինակի համար Մակարայ՝ Երուսաղէմի հայրապետին անունը կրող «Կանոնական Թղթին» մէջ՝ որուն ի Հայս ուղղուած ըլլալը կ'ուանդուի, կը գտնենք..»*: Եւ գարձեալ (էջ 150)· «*Այս դրութիւնք դեռ չատ կարօտ են հետազօտութեան: Մխայն նշանակութիւն կրնայ ունենալ Մակարայ անուամբ եղած յիշեալ կանոնն*, որուն անուամբ եղած կանոնագրութիւնն թերեւս յէականս հարազատ գործ մ'ըլլայ»: *Բայց չէ արտայայտուած Տաշեան, թէ հարազատութեան դէպքին ո՞ր Մակարի պէտք է վերագրել դրութիւնը: Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 523, ծան. 2. յառաջ բերելով Թղթէս թէ «Տուրք (ա՛յսպէս) Բասենոյ եւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը «յետ վոխման Ս. Լուսաւորչին գինքնագլխութեան լծի կամ գհաւատարմութեան եպիսկոպոսապետին թեկն ածէը»*, կը յաւելու թէ «*սակայն չեն աներկբայ գրուածն եւ յիշեալն*»:

*Այս գարերու համոզման դէմ ունինք նաեւ ե.—ԺԱ. գարերու լռութիւնը: Ոչ մխայն ե.—է. գարերու հայ մատենագիրպատմագիրներու անծանօթ է Թուղթս յա-

նուանէ, այլ եւ ոչ Ը.—Ժ. դարու մատենագրք կը ճանչնան անոր գոյութիւնը։ Մովսէս Խորենացի, որ այնքան խնամով չափագրած է տոհմային եւ օտար պրակտիքները, որ եղած է մինչեւ Թ. դար հայ հրապարակի վրայ, այսպիսի թղթակցութեան անծանօթ մնացած է. նոյնպէս նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս, Ասողիկ եւ այլ պատմագիրները։ Չէ մտած այն է. դարու թղթոց գրքին մէջ, զոր հաւաքած է Մովսէս Յուրտաւի եպիսկոպոսը։ Եւ սակայն չատ հաւանական է որ անոնք ծանօթ էին այս պրուժքին. բայց պղուչացած են անոր յիշատակութենէն, որովհետեւ սեռած էին անոր մէջ ուրիշ ոգի, քան որ կը փափագէին լսենք։

Թուղթս իւր բովանդակութեամբը եւ նկարագրովը անվաւերական կամ — ինչպէս Մայր Ա՛արտայայտուի «կեղծիք» մըն է Դ. դարու առաջին կէսին համար. բայց որովհետեւ «գրութեան լեզուն եւ ոճը լուրջ է, կանոնաւոր եւ խելացի մտածութեամբ գրած», կարելի չէ «ոչ մի կասկած յարուցանել գրուածիս կեղծութեան մասին» (Մեվիք–Թանգեան, 484), եթէ միայն ճանչնանք զայն ա՛յն դարէն եւ ա՛յն գրչէն, երբ եւ որուն ձեռքէն հրապարակ եղած է։

4. Թղթիս գրութեան ժամանակը մատնանշած էի եւ ես 1908ին իմ «Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց» գրուածքիս մէջ (Հանդ. Ամս.

1908, էջ 171 = Կիւրիոն, Վիեննա, 1910, էջ 98 եւ ծան. 2) հետեւեալ տողերով. «Հռչակաւոր թուղթ է Երուսաղէմայ Մակար հայրապետի առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս զրած կանոնականը. հրտ. Գիրք թղթոց, 407—412: Յայժմ առ հասարակ կը կարծուի թէ նամակագիրն ըլլայ Երուսաղէմի Մակար Ա. հայրապետն (312—335) եւ ուղղուած առ Վրթանէս կաթ. (333—341): Վերապահելով ուրիշ առթի մանր քննութիւնը՝ կը մատնանշենք հոս, որ զրուած է թուղթս Զ. զարու Բ. կիսուն Երուսաղէմի Մակար Բ. հայրապետէն (565—572) առ Վրթանէս եպ. Սիւնեաց (558—580)»:

Ես առթի չունեցայ այնուհետեւ զբաղելու խնդրոյս. բայց յուսալի էր թէ վարագույրին երկփեղկելէն յետոյ լոյսը փարատած պիտի ըլլար խաւարը, եւ աչքը անարգել պիտի տեսնէր բեմի վրայ ցուցադրուած պատկերը:

Հ. Վ. Հայունի, Բազմավէպ, 1929, էջ 260—264, որ ծանօթ է վերոյիշեալ տողերուս, կու գայ միւսանգամ պաշտպանելու հին կարծիքը եւ ներկայացնելու զրուխիւնս իբրեւ վաւերական ապրիւր Դ. զարու Եկեղեցական կարգերու ուսումնասիրութեան համար: Հայունիի տողերը զարմանք պատճառեցին ինձ, որովհետեւ ես կը ճանչնայի պինքը միակ բանասէրը հայ իրականութեան մէջ, որ յանձին կը բերէ անհամեմատ

Համոզիչ ևիևդեցական ձևերու գործադրութիւնը. եւ կարող կը լինայինաս չօչափել տեղ տեղ այն դժուարութիւններն, որոնք կը յառնեն գրաբարի չուրջը, եթէ բնագիրները գոյն Ե. գարու առաջին քառորդին:

Եւ անհրաժեշտ կը համարիմ մի առ մի տեղեկ այն պատճառութիւնները, որոնք կը պնեն Տրապիզոնի վրայ Օրմանեան, Կոնիերը եւ Շոպուեն: Բաւական է ծանոթանալ քանի մը կէտեր, որ բացատրելու ցցուած են դժուարութիւնները այսպիսի կարծիքի դէմ: Օրմանեան առեղ այսպէս կդեմ դրուագութիւնները նաեւ քանի մը վերլուծական համեմատութիւններ:

Նիկոյ ժողովի ծանօթ, երբ կ'ուզէին Մակար եւ Աթանաս, գնա նոր էր գրուա եկած Եկեղեցին առաքելական հետեւելն, եկեղեցական կարգեր գոն չէին համած այն գործողութեան, ինչպէս անոնք եղան կը գան Մակարի Թղթին մէջ: Այս պատճառները ինքնին բաւական էին նշանակելու համար կոդերը գրաբեան մը, որ Ե. գարու առաջին քառորդին կը նեկայացուի:

ա. Մակար կը գրէ թէ Աթանաս ընդհատեալ պաշտօնականներն են եպիսկոպոսներն եւ քահանաները. «զի եպիսկոպոսաց եւ քահանայից մեղայ ի իշխանութիւնս այս», այս ինքն «մերոնք մեղան». «զի գաղտ մերոնք մեղան ձեռնադրութիւնն, որպէս յառաջագոյն ասացաք, եպիսկոպոսաց եւ քա-

հանապից մխայն է կատարել». ուստի ինչպէս մկրտելու, նոյնպէս պրոչմելու: Իսկ սարկաւագները կը նկատուին հոն «սպասաւորք» խորհրդոյն եւ ոչ պաշտօնեաներ. եւ թագայայա կ'ըսէ թէ այլ եւս «խափանեալ է այս ի նոցանէ», այս ինքն անոնք չունին մկրտելու իշխանութիւնը: Բայց պիտէ թէ կան պատառներ, ուր ծնացած է հին սովորութիւնը «սարկաւագացն մկրտել». եւ կը պահանջէ այնպիսիներէն ծանօթութիւն «պիտել պկարդա եկեղեցւոյ», այս ինքն թէ սարկաւագներու մկրտութիւնը խափանուած է, ուստի օրինաւոր չէ իրենց ձեռնամուխ ըլլալ խորհրդոյն կատարման, այլապէ կը պատնայ եկեղեցական պատիժ: Բայց Ելվիրայի 306ի ժողովը իւր 77. կանոնով կը հրամայէր. «Եթէ ոք սարկաւագ, որ առաջնորդ ուրեք ժողովրդեան լիցէ, եւ առանց եպիսկոպոսի եւ քահանայի մկրտիցէ զոք, պարտ է եպիսկոպոսին զայնոսիկ (զմկրտեալսն) օրհնութեամբ կատարեալս առնել. եւ եթէ ոք յառաջադոյն (քան զօրհնելն) յաչխարհէ ելանիցէ, կարէ հաւատովքն, յոր հաւատացաւն, արդարանալ» (Hefele, I, 189—190), այս ինքն սարկաւագի մկրտածը եպիսկոպոսը ձեռնադրութեամբ (պրոչմով) պիտի լրացնէ: Ուստի Դ. դարուն տակաւին «խափանեալ» չէ սարկաւագի իրաւունքը մկրտելու. եւ ոչ ալ կը նկատուի ապօրինի: Համաձայն Մակարի մտքին

կ՚ասէ նաեւ Ս. Առաքելն վերապրուած կանոնին մէջ. «Ժէ. Սարկաւագունք՝ միայն եպիսկոպոսին մի՛ իշխանացն առնել. զայս թէ արասցեն, լուծեալ լիցին ի սարկաւագութենէն հանելեաւ պատուհասիւ. զի ոչ է Սարկաւագն քահանայ, այլ սպասաւոր քահանային»:

Հնագոյն եկեղեցին միայն եպիսկոպոսին կը վերապահէր կատարել միրուռնները, այս սեղ նաեւ քահանայք սոսկ են ի նմին:

Մակար «իսխանեալ է» բերով կ՚ակնարկէ Սահմանադրութենն Առաքելոց, ուր (Բ. 46) յայտնապէս սահմանուած է. «Չէ օրէն սարկաւագին մատուցանել պատարագ կամ միրոն կամ առնել օրհնութեան վերը կամ մեծ». եւ կ՚ըսէ թէ օրինակ չունի այս Փիլիպպոս առաքեալը, որ իրեն սարկաւագ միրոն ներքինին, զոր ինքն Առաւձմէ՛ առած էր այդ իշխանութենէն:

Յիշեցինք վերոգոյն թէ Մակար միրուռնեան համար պաշտօնեայ կը ճանչնար եպիսկոպոսն եւ քահանան. վերջնոյս հաստատելն կու սոյ իշխանութենն նաեւ ձեռնադրելու, այս ինքն օծելու սուրբ միւռոնաւ եւ ձեռնադրութեամբ (պրոչմի խոյնուրդ): Նաեւ հոս Առաքելոց Սահմանադրութենէն առաջնորդ եղած է իրեն. եւ արտայայտուած է ժամանակի բերոնմամբ: Սահմանադրութենն Առաքելոց (Գ. 15) կը սահմանէ կանոնց միրուռնեան համար. «եւ զառաջինն,

յոյժ ամբոխին կանայք, օծել սարկաւագն զձախատն եւեթ նոցա իւղով սրբով... իսկ եպիսկոպոսն հանդերձ ձեռնադրութեամբ զղուխն եւեթ կնոջն օծանէ» եւ կը յաւելու (Գ. 16). «Եւ արդ դու, ով եպիսկոպոս, լսա այժմ օրինակի օծցես իւղով սրբով զղուխ այնր որ ամբոխին, եթէ արանց եւ եթէ կանանց, յօրինակ հոգեւոր ամբոխութեան: Յետ այնր կա՛մ դու, ով եպիսկոպոս եւ կա՛մ որ ընդ քեւ երէցն է ասացեալ ի վերայ նոցա եւ անուանեալ զկոչումն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ամբոխացես զնոսա ի Ջուր: ... Եւ ապա եպիսկոպոսն զամբոխեալսն օծանէ ամբոնաւ»:

Ուրիշ տեղ անդրադառնալով ամբոնամի այս արարողին կ'ըսուի (է. 22). «Ամբոխեննէն, ով եպիսկոպոս եւ քահանայ, յառաջագոյն արդէն առացաք... օծցես զառաջինն իւղով սրբով, ապա ամբոխացես Ջրով, յետ այնորիկ զրոշմեացես ամբոնաւ»: Առանց տարակուսի այս ամբոնի օծութեան մասին է հոյ պատրամաւորներու ամբաստանութիւնը թէ Հայք «զձէթ կնքոյ, որ յառաքելոցն եւ այսր պահի, յաւելուածով ոչ ունին»:

Առաքելոց Սահմանադրութեան խօսքերը այնպէս ալ բացայայտ չեն նկատմամբ քահանային ձեռնադրութեան եւ սուրբ ամբոնով օծման մասին. եւ այլուր առէպ առէպ կը չեշտուի թէ քահանայք չունին իշխանութիւն ձեռնադրելու (Ը. 46 եւն): Ժամանակը մեզի

առած է իրենց այս առաքելութիւնը: Կրնանք Մակարի թղթին այս տեղւոյն մէջ առաջին վկայութիւնը տեսնել արեւելեան քահանայից պոշմի խորհուրդը մատակարարելու իշխանութեան. որ Ջ. դարէն յետոյ մնաց եւ նաեւ մինչեւ այսօր: Թ. դարուն Փոտի օրով եւ ապա Փրկչեանաւն ժողովոյն մէջ, երկար վիճաբանութիւն տպեցաւ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Եկեղեցիներու մէջ: Երբ Արեւելեանք չկրցան յաւանութիւնն ապացուցանել առաքելութեան ձեռքով[3]: Յամենայն դէպս Դ. դարու առաջին կէսին դեռ անձանօթ էր այն:

Ուշագրաւ է թղթին մէջ նաեւ այն կէտն, որ Հայք մկրտութեան ժամանակ «պրոյր պղպեղեան մանկան ոչ օձանն. եւ է պէտ պղպեղեայն կարգեալն ոչ առնն սրբ սրբ քահանայք ի ժամ մկրտութեանն»: Նաեւ Տաղարգացած Եկեղեցին նկատի առնուած է, որ առաքական եղած է մանկանց մկրտութիւնը եւ խնդիր կ'ըլլայ պոշմի ժամանակ անոնց իւղաքսանչիւր պղպեղեայց առանձին օձման մասին: Այս կէտի համար Տնտղեան վկայութիւն կը պահէ Դ.—Ջ. դարերէն: Իսկ «պղպեղեայն կարգեալն» բառով կ'իմանայ Մակար նոյն Առաքելապետութիւնն Աստ-

---

[3] Տես. J. Hergenröther, Photius, Patriarch von Konstantinopel, Bd. III, Regensburg 1869, էջ 602. K. Werner, Geschichte der apologetischen und polemischen Literatur der christlichen Theologie, Bd. III. Schaffhausen 1864, էջ 171—172.

քելոց, ուր մանրամասնութեամբ նչանակուած են Մկրտութեան արարողական մասերն եւ օրհնութեան բանաձեւերը, որոնք ինչպէս այսօր, նոյնպէս ժամանակին մուտք գտած են հայ Մաշտոցներու մէջ:

Այսպէս Մակար աւանդած է «կանոնադրութիւնս զայս ուսեալ յառաքելոցն պատմութենից» (§ 9). այսպէս կ'անուանէ իւր աղբիւրն նաեւ այլուր. «...զամենայն կանոնադրութիւն սրբոյ Ժողովոյն ... որ եղեւ վասն դրութեան կարգաց Եկեղեցւոյ» (§ 2). նոյնը կ'ակնարկէ նաեւ «զժողովոյն կարգեալն» (§ 3) խօսքերով: Ինձ կը թուի թէ Մակար «կանոնադրութիւն Ս. Ժողովոյն» կոչմամբ կ'իմանայ «Սահմանադրութիւնք սրբոց առաքելոց» անվաւերական մատեանը, որ յունարէն ձեռագիրներու մէջ հաւաած է մեղ՝ διαταγαί (կամ διατάξεις) τῶν ἁγίων ἀποστόλων, հիներէն «Առաքելական կարգադրութիւն» (Անաստ. Սինայեցի) կոչուած. ասկէ կրնար դիւրաւ նաեւ διατάξεις τῆς ἁγίας Συνόδου անուանուիլ, քանի որում ամբողջ Առաքելոց ներկայութեան սահմանուած կը ներկայացուի: Թէ ատուգիւ ծանօթ եղած են Սահմանադրութիւնք կամ Կանոնադրութիւնք Մակար Երուսաղեմացւոյն, կը տեսնուի թէ վերոյիշեալ տեղիքներէն եւ թէ այլ խօսքերէն (տե՛ս վարը):

Արդ այս անվաւերական մատեանը հրապարակ ելած է, ինչպէս քննիչները առա-

ցուցած են, Դ. դարու վերջերն եւ կամ Ե. դարու առաջին տասնեակին Ասորիքի մէջ (*հմմտ.* Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur, Bd. IV, Freiburg, 1924, էջ 270). *Հետեւաբար Մակար Ե. դարէն յետոյ միայն կրնար օգտուիլ անկէ։*

Բ. Կ'ըսուի (կան. Բ.) թէ ուր կառուցուած է եկեղեցի, հոն պէտք է ըլլայ կից մկրտարան մը, ուր պիտի մկրտուին որոնք կը բաղձան մկրտուիլ. բայց ուր ոչ եկեղեցի կայ եւ ոչ մկրտարան, կարելի է նաեւ որ եւ իցէ ամանի մէջ մկրտել, որովհետեւ «չէ արժան արգելուլ որ կամիցին մկրտել»։

Մկրտարաններու ծագման եւ զարգացման մասին կը գրէ Վ. Թալհոֆէր. «Արդէն քրիստոնէական հնագոյն ժամանակները կ'երեւայ թէ կային կանոնաւոր մկրտութեան համար մանաւոր տեղեր, ի մերձաւորութեան հաւատացեալներու աղօթատեղիներուն (*Յուստին. Ա. Ջատագ. 65. Տերտուղ. վասն Պաակին գլխ. 3*)։ *Կոստանդիանոսի օրերէն սկսեալ սկիզբ եղաւ կառուցանել մանաւոր մկրտարանները, եւ այն՝ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցիներու քով, որովհետեւ քանի մը դար կանոնաւոր կերպով միայն եպիսկոպոսները կը մկրտէին (Աւագ Շաբաթ եւ Պենտէկոստէի օրը)։ Այս մկրտարանները (φωτισήρια, baptisteteria) սովորաբար կլոր կամ ութանկիւնի ձեւ էին (բոլորակ, նաեւ վեց-կամ ութանկիւնի չինուած), շատ անգամ գաւիթով, ունէին*

խոյան մը եւ օծուած էին: ... Հինգերորդ դարէն ի վեր սկսաւ տղոց մկրտութիւնը սովորական ըլլալ, որուն հետեւութեամբ նաեւ արտաքոյ կարեւոր պատճառի՝ սկսան եկեղեցական կանոնական ժամանակներէ (Աւագ շաբթուն եւ Պենտէկոստէի օրերէն) դուրս ալ մկրտութիւն մատակարարել, եւ սոխպուած էին եպիսկոպոսները թոյլ տալ, որ նաեւ եպիսկոպոսանիստ քաղաքներէն դուրս կատուցուին մկրտարաններ, նոյն իսկ պիւղերու մէջ, ուր քահանաները կը մատակարարէին մկրտութիւնը չրջակայ պիւղերու ժողովուրդին [4]»:

Հայ պատմաւորներու հաղորդած տեղեկութիւնները Հայաստանի մէջ մուտ գտած պեղծումներու մասին կ'արդարանան Յովհ. Օձնեցւոյ վկայութեամբ, որ իբր 720ին այսպէս կը մաքառի նոյն պեղծումներու դէմ. «Ընդ որովք եւ զայս էհաս տեսանել. զի ի տեղիս տեղիս պեղանս եւ գաւազանս ոչ առնեն ըստ հրամանի եւ աւանդութեան երանելւոցն մերոց հարանց՝ քարեղէն եւ անչարժաբար պերկոսինն հիմնացուցանելով. այլ... գաւազանն ըստ պիտոյից՝ ըստ ժամուն եւ ըստ տեղեացն, որ ինչ անօթով եւ ի ձեռն պայցէ, կատարեն զկարգն: Բերելով տարաձոյց իւրեանցն սխալանաց տղայապէս եւ ան-

---

[4] V. Thalhofer, Handbuch der katholischen Liturgik, Bd. I. Freiburg 1883, էջ 814—815. Binterim, I. 1, էջ 63—67:

վրդձաբար, եթէ առ հարկի ի սկզբանէն յումեքէ երազագրաւելի ինչ ցուցեալ եղեւ գործն: ... Յայտ է որոյ առա հարկ է ... եւ սկան եւ առատան քարեկէն անչարժարար յամենայն նկենկեցիս արձանացուցանել[5]»:

Յովհ. Օձնեցի հոս աչքի առաջ ունի Մակարի թղթին վերոյիշեալ տեղիքը. եւ առայն կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ. «առ հարկի ի սկզբանն յումեքէ երազագրաւելի ինչ ցուցեալ եղեւ»: Թէ ինչո՞ւ Իմաստասէր կաթողիկոսը չկոտրեցնել չէ յիշատակած Մակարը, պժուարին է ըսել:

գ. Մկրտութեան օրերը կը նշանակուին Մակարի թղթին մէջ. «պարտ է եւ ամենայն քրիստոնէից երկուցածայ Քրիստոսի կատարել ի նոսա (այս ինքն՝ յերկու ծննդեան տեսլս) պատճումն մկրտութեանն՝ ի սուրբ Յայտութեան [Ծննդեան] Տեառն եւ Փրկչին Յաստկի կենարար չարչարանացն Քրիստոսի եւ ի հնոտալից պենտեկոստէին» (Անանիայի յատաջբերութիւնը): Այս կանոնական օրերէն գաւթա ալ Թոյլ կը տրուի մկրտել. «եւ ոչ ի պլխաւոր ծոնս է միայն կատարելութիւն»: Ուստի կանոնական օրերու թիւը աճած է միով. եւ բարձուած է Լաւոդիկէի ժողովոյն առհմանը (կան. 45—48), որ կը հրամայէր Քառասնօրեայ պահոց ի. չարաթէն սկսեալ կատարել մկրտութիւնը (Hefele, I, 771):

---

[5] *Յովհաննէս Իմաստասիրի Օձնեցւոյ մատենագրութիւնք. Վենետիկ 1833, էջ 5—6:*

դ· կը դրէ Մակար· «եւ հաւատովք օծանիմք իւղ սրբութեան»· կ՚ակնարկուի Լաւոդիկէի ժողովոյն 48րդ կանոնը· «եթէ մկըրտեալքն յետ մկրտութեանն պարտին օծանել իւղով եւ հաղորդակից լինել արքայութեանն Քրիստոսի» (Hefele, I, 771—772)։

ե· կ՚ենթադրէ Մակար չորս տեսակ սուրբ իւղ առանձին օրհնութեամբ· «Եւ զիւղ սրբութեանն եպիսկոպոսապետն օրհնեսցէ· եւ վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից՝ հրամանաւ արքեպիսկոպոսին երկու եւ երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք եւ սարկաւագունք սպասաւորք սրբութեանն։ Եւ զիւղ օծման մեռելոցն եւ հիւանդացն եւ մկրտելոցն առանձնակ օրհնեսցեն քահանայքն եւ եպիսկոպոսքն»։

Ակնարկուած իւղերն են՝

1· Իւղ սրբութեան, τὸ μύρον, ἔλαιον τῆς εὐχαριστίας·

2· Իւղ մկրտելոցն, հաւանօրէն τὸ ἔλαιον ἐξορζισμοῦ (իւղ երդմնեցչութեան) եւ τὸ ἔλαιον βαπίσματι (իւղ մկրտութեան)·

3· Իւղ հիւանդաց· ἔλ. εὐχέλαιον (իւղ վերջին օծման)·

4· Իւղ մեռելոց։

Նկատմամբ սրբութեան իւղոյն այսպէս հրահանգ այլուր չեմ պատահած։ Հնագոյն եկեղեցւոյ մէջ թէ Արեւելք եւ թէ Արեւմուտք սուրբ Միւռոնի օրհնութեան պաշտօնեան էր եպիսկոպոսը։ Արեւմուտք մինչեւ

այսօր մնացած է այս սովորութիւնը: Իսկ Արեւելք յընթացս ժամանակի հայրապետանեան վերապահուեցաւ այս օրհնութիւնը [6]: Մակարի հրահանգը յետոյ է այս սովորութեան վրայ. հետեւաբար ուշ ժամանակի մէջն կրնայ վերաբերիլ. հնութեան համար կարեւոր վկայութիւն պիտի ծառայէ այս տեղիքը:

Մկրտելոց իւղը կա՛մ եղեխայից (երեւնեցութեան) իւղն է եւ կա՛մ Յովհ. Օձնեցւոյ «աւազանին օծման» իւղը: Առաքելոց Սահմանադրութենք կը թոյլատրեն երէցին կամ երիցապետին օրհնել միայն աւազանին ջուրն եւ իւղը (է. 42): Բայց աւելի բացատրական է հետեւեալ տեղիքը (է. 29). «Օրհնէ եպիսկոպոսն պէսպէս եւ զիւղն. այլ եթէ չիցէ եպիսկոպոսն անդէն յանդիման, օրհնեսցէ երէցն հանդերձ սարկաւագաւ»: Ուստի ճշդիւ համաձայն Մակարի հրահանգին, բացատրե-

---

[6] A. J. Binterim, Die vorzüglichen Denkwürdigkeiten der christkatholischen Kirche. Mainz 1825. Bd. I, 1, էջ 96—97. Hergenröther, Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, Bd. I, Freiburg 1902, էջ 463. Ս. Սահակի վերապրուած կանոններու մէջ կ'բսուի. «ի. Եւ յամենայն տեղեաց մերոյ իշխանութեան յամենայն ամի գինի սրբոյ պատկին, զիւղ մկրտութեան հարկաւորութեամբ բերցեն առ մեզ քահանայք. եւ ասոնք ի մէնջ ընկալցին զօրհնութիւն իւղոյն. եւ անձամբ մի օրհնեսցեն ի տունս իւրեանց, որպէս սովորեցին ամանք ի տպիտութենէ, վասն զի ոչ է իշխանութիւնդ այդ քահանայից, այլ եպիսկոպոսաց գործ է»:

Չեմ տարակուսիր, թէ տպերուս գրիչը ծանօթ է Մակարայ Թուղթին:

թեամբ, որ հոս նաեւ այլ իւղերու օրհնութիւնը կը թոյլատրուի քահանայից, հակառակ արեւմտեայց սովորութեան, այսպէս «Արեւմուտք վերջին օծման իւղը կ'օրհնէր եպիսկոպոսը առանձնակ. Արեւելք, յատկապէս է. զարու վերջերը, կ'օրհնէին նաեւ քահանաները» (Hergenröther, I, 702):

«Իւղ մեռելոց» անծանօթ է այլուստ. «Մեռելները օծել սովորաբար արեւելեան աղանդներուն յատուկ է» կը գրէ Hergenröther (I, 703): Թերեւս ակնարկուած ըլլայ այստեղ՝ այն իւղը որով կ'օծէին քահանաները եւ եպիսկոպոսները յետ մահուն, եւ կա՛մ «իւղն մարտիրոսաց», այս ինքն այն իւղը, որ կը լեցուէր մարտիրոսներու նշխարաց վրայ եւ ապա բամբակով կը ժողվուէր եւ կը գործածուէր հիւանդներու վրայ. եւ կամ մարտիրոսներու գերեզմաններու վրայ վառուած կանթեղի մէջ կը լեցուէր եւ ապա կը կիրարկուէր հիւանդներու համար[7]: Մակար Թոյլ կու տայ որ այս տուրբ իւղերը օրհնեն թէ եպիսկոպոսներն եւ թէ քահանաները հաւասարապէս, պատուէրով միայն, որ օրհնեն իւրաքանչիւր իւղն առանձնակ, այս ինքն իւրաքանչիւր պիտառութեան համար առանձին առանձին օրհնութեամբ, եւ ուրոյն աղօթքներով: Բայց «Գ. եւ Ե. դարերուն արեւելեան Եկեղեցին չունէր վերջին օծման

---

[7] A. Franz, Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter, Bd. I, Freiburg im B. 1909, էջ 354--361.

իւղի օրհնութեան համար մանաւոր բանաձեւ. յատկապէս առ այս սահմանուած բանաձեւը աւելի ուշ ժամանակի է: Ասոր կից կային սակայն աղօթքներ պարզ հիւանդաց իւղին համար» (Franz, I, 338):

Թէ ունեցա՞ծ է երբեք Հայոց Եկեղեցին առանձին իւղերու առանձնակ օրհնութեան համար ուրոյն աղօթաձեւեր, դժուար է հաստատել, թէեւ կը պահանջէ Մակար եւ իրմէ ետքը կը հրամայէ Յովհ. Օձնեցի: Ասանդութիւնը գոնէ չէ պահած հայ Մաշտոցի մէջ այսպիսի օրհնութեան բանաձեւեր, նոյն իսկ առանձին Միւռոնի համար: Ինչ որ յետնագոյն ժամանակի Մաշտոցները կը ներկայացնեն, են նոր փոխառութիւններ լատինական Մաշտոցէն, թարգմանուած Ներսէս Լամբրոնացւոյ կրչով 1175ին: Ինձի ծանօթ են հետեւեալ կարգաւորութիւնները նկատմամբ Ս. Իւղերուն.

Կարգ օրհնութեան Սրբոյ Մեւռոնին. Ձեռագիր էջմիածնի Պետական Մատենադարանի, թ. 1026, 270 բ—274 բ. ասկէ ծագած՝ ուրիշ համբագրութեամբ՝ թ. 973, 266 բ:

Կարգաւորութիւն առանձին Իւղոյն հիւանդաց (ի լուսանցս՝ «Հայոցն է». էջմ. 1026, 283 ա—321 բ. նոյնը նաեւ թ. 826, 97 բ. 973, 76 ա եւ այլն:

Հաւանօրէն Յունական ծագումէ է էջմ. թ. 1026, 275 ա—282 բ, որուն սկիզբը պա-

կաս է: Ուրիշ համառօտ ձեւ մը կը ներկայացնէ էջմ. թ. 973, 266 ա, «Կանոն հիւանդի ձէթ օրհնել», ծագած, ինչպէս կ'երեւայ վերոյիշեալ ընդարձակ կարգաւորութենէն, որ ուղղակի լատիներէնէ թարգմանուած է:

Կարգ օրհնութեան իւղոյն Երեխայից. էջմ. թ. 973, 267 բ:

Աղօթք ի վերայ Ձիթի, զոր առնուն ի կանթեղէ սրբոյ եւ զհիւանդն օծանեն. էջմ. թ. 1026, 349 ա. Նոյնը նաեւ թ. 209 եւ Երեւանի պետ. թանգարանի թ. 465 Մաշտոցներու մէջ:

Անանիա Մոկացի խօսելով եպիսկոպոսի եւ կաթողիկոսի ձեռնադրութեան եւ օծման կարգերու վրայ, կը գրէ թէ Հայոց քով չկայ առանձին կաթողիկոս օծելու կանոն, որովհետեւ «ի մերումս բազում ինչ ի կարեւորացն ոչ պտանի թարգմանեալ». նոյնպէս նկատելով որ քահանայի եւ եպիսկոպոսի յուղարկաւորութեան կարգն նոյն է Հայոց քով՝ կը յաւելու. «նաեւ բազում եւս այլ կարգք կարեւորք, որ չէ թարգմանեալ ի հայկական լեզու» (Արարատ, 1897, էջ 278—279):

Նոյնը լմանալու է անշուշտ նաեւ սուրբ Իւղերու օրհնութեան մասին:

Մակարի Թղթին աւանդած այս մանրամասնութիւնները սուրբ Իւղերու նկատմամբ

կը հետացնեն պահ Դ. պարս առաջին քա-
ռորդէն ընդարձակ անջրպետով:

Դեռ Ը. պարս առաջին քառորդին պա-
տասխան էին սեռականները սուրբ խորհուրդ
պատրաստութեան եւ կիրառութեան մասին.
եւ Յովհաննէս Օձնեցի (էջ 7—8) հարկ կը
սեռնէ հոգ ձայնով բողոքիլ սիրոյ պես-
ծումներու դէմ: Իր ճառին մէջ «պիտոյն
սրբոյ, որով պՀոգին սուրբ ի մեզ ձգեմք ի
Քրիստոս մխանարմին» կը պրէ Հայոց կաթո-
պիկոսը. «Քանզի յայժ օտարարար նոմա եւ
այլասէս ի մխմանց վարիմք. զոր եւ սեռամբ
խակ առ մերոյ ժամանակաւս: Քահանայից
ձէթ ընդունել յերուսաղէմ բերեալ, խաչի
ձէթ գնա անուանելով, եւ գնոյն նոմին ամա-
նօք առ մի բան մխոյլ մկրտեալն իւրաքան-
չիւր ունեմք վերսին օրհնել: Զոր գանդատիմ
առել, որպէս թէ բազում անգամ օրհնու-
թեամբքն, յորմէդոյնս ի ներքս կեղն կոչել
գՀնորհն. եւ կամ թէ ի պարտեզ նորոյ
Հնորհն գՀնացեալն ի բաց մերժել յամանոյ
անտի: Եւ գարձեալ նոմին ձէթով օծանէին
գմկրտեալն եւ գերեսփոյն, այլ եւ գՀիւանդս
եւ գեկեղեցի եւ գանգանս եւ գխաչս»:

Կաթողիկոսը համաձայն Մակարի Հրա-
հանգին կը նկատէ որ «Թէպէտ եւ հոգին մի
է, եւ առհասարակ հոգւոյն եւղն նոյն է,
սակայն բազմազգի մերում ըստ վերկու-
թեանն, բազմաթևնակ եւ խորհուրդ վերկու-
թեանն հրաշագործ է. ըստ նմին եւ տեղիքն

որոչին ի միմեանց՝ որով վրկեալն լինիմք, եւ անուանք տեղեացն». ուստի եւ նաեւ այս իւղին վրայ կատարուած «աղօթքն եւ դրօծառնութիւնն ոչ ամենայն զմիոյ մատուցանէ մեզ վրկութեան պարգեւ, եւ ոչ մին զամենեցուն, եւ ոչ նմանապէս միմեանց օգտատարոյց մեզ լինելով»: Այլ պէտք է իւրաքանչիւր դրօծառնութեան համար առանձնակ օրհնութեամբ օրհնել — այս ինքն զանազանելով՝

Երեխայութեան օծումն
Աւազանին օծումն
Որ զկնի մկրտութեան օծումն
Սեղանի, Խաչի օծումն
ի Հիւանդութեանն օծումն եւ այլն:

Եւ կը հետեւցնէ որ «սոցա ապաքէն եւ աղօթքն եւ քարոզութիւնն եւ օծմունքն՝ բաժանաբար ըստ իւրաքանչիւրոցն վայել է լինել խորհրդոյ» (էջ 8):

Այս բացատրութենէն ետքը կը սահմանէ (Կանոնք, անդ, էջ 26).

Թ. «Պարտ եւ արժան է դատրք միւռոնն, այս ինքն զեւղն անուշահոտութեան, հայրապետին օրհնել. եւ իւրաքանչիւրոց եպիսկոպոսացն միանգամ ի տարւոյն հինգշաբթին օր, որպէս եւ հրամայեալն է: Եւ քահանայքին ի նոցանէ ընդունել, եւ օծանել նովաւ զսեղանս եւ զեկեղեցիս եւ զխաչս. առ մկրտեալն մատուցանել միայն յորդեղրութեանն օծումն (= կարգ դրոշմի), որ յետ

մկրտութեանն լինի. եւ յայլ ի պէտս օծման մի խառնեսցէ գնա, եւ մի ինքեամբ յանպիտանսցի օրհնել քահանայն:

ժ. Պարտ եւ արժան է զմկրտութեանն ձէթ (= իւղ ելեւխայից), քահանային օրհնել մի յառ մխոչէ ընդ մկրտելն, յառ բուսականի ժամուն պիտոյից. եւ նոյնժամայն առ մկրտեալն մերձեցուցանելով՝ զօրհնեալն ապառել, եւ մի՛ իչխել զմխանդամ օրհնեալն բազում անգամ օրհնել. եւ մխայն օծանել նովաւ զելեւխայն եւ զմկրտեալն ընդ մկրտելն յաւազանին, եւ յայլ խորհուրդ օծման մի իչխեսցէ մատուցանել գնա:

ժԱ. «Արժան է զհիւանդացն զձէթ քահանային օրհնել յառ իւրում ապօթիցն, եւ յառ բուսականութեան պահանջելոյ ժամուն պիտոյից»:

Նաեւ այս որոշումներէն կը տեսնուի թէ Յովհաննէս Իմաստասէր ունեցած է աչքի առաջ Մակարի Թուղթը:

զ. Նկատմամբ սեղանոյն ընծայից կը պրէ Մակար, թէ պէտք է «հանել ի սեղանն զհացն տուրբ՝ չևրմ յառ առաքելոցն աւանդութեան. եւ զրաժակն անոտակ՝ առանց իւիք խառնման»: Բնագիրը հոս ապականած եւ աղճատուած է յոյժ: Մակար Երուսաղեմացի չէր կրնար չհետել հացին չևրմ եւ բաժակին անոտակ եւ անխառն մատուցման մասին, քանի որ յունական եկեղեցին ի սկզբան անտի տուած էր հացին

խմորուն եւ բաժակն ջրախառն հանել ի սեղան: Հացին ջերմ մատուցումը զուտ արեւելեան էր, եւ դժուարաւ թէ Երուսաղէմ, ուր յոյն ազդեցութիւնը միշտ ուժեղ եղած է, մուտ գտած ըլլար երբեք այս սովորութիւնը: «Թերեւս սխալած չենք ըլլար, կը գրէ Հ. Յ. Տաշեան, եթէ ըսենք որ կանոնս անձուկ մտօք արեւելեան է, գոնէ արեւելեան եկեղեցեաց մէջ միշտ ճոխութիւն ունեցած: Յունական եւ արեւմտեան կանոնաց մէջ հնագոյն ժամանակներէն ատոր նման կանոն մը չի գտնուիր» (Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 37): Հետեւաբար չենք կրնար ընդունիլ թէ Մակար այսպիսի հրահանգ մը տուած ըլլայ Հայոց «ըստ առաքելական աւանդութեանց»:

Յամենայն դէպս այս տողերու հեղինակը աչքի առջեւ ունեցած է կա՛մ Վարդապետութիւն Առաքելոց մատենին Լ.Ա. կանոնն, որ ըստ հայերէն թարգմանութեան կը հրամայէ. «Հաց պատարագին յորում աւուր եւիեսցի, ի նմին աւուր ելցէ ի սեղանն եւ մի լիցի իշխանութիւն զկնի աւուրց հանել (եւ կը կցուի յաւելուածաբար)՝ զի եւ Մովսէս ոչ պակասեցուցանէր զհացն ջերմ յերեսաց տեառն [8]»: Եւ կա՛մ աւելի հաւանօրէն Թաղէոս առաքելոյն կանոններու Զ. հատուածը, ուր կ'ըսուի.

---

[8] Հ. Յ. Տաշեան, «Վարդապետութիւն առաքելոց» անվաւերական կանոնաց մատեանը. Վիեննա 1896, էջ 328. *Հմմտ. առ այս նաեւ* էջ 37—38 եւ 148:

«Զհաց եւ զգինի ո՞րպէս պատչաճեցուք առ տէրը սեղանն: — Դարձեալ ասէ Աստիսին. Զհացն պատարտին, յորում աւուր մատուցանիցեն, ի նմին աւուր եփեսցեն՝ խաչապէս զրոշմաւ. նոյնպէս եւ զգինին տէրը բաժակին տէրը ամանաւ հանցեն ի տէրը սեղանն: (կը կցուի յաւելուածոյ) Եւ մի ոք յանդգնեսցի խառնել ջուր ի յայն բաժակն, զի չէ այն աստուածահաճոյ, այլ անապրոյն մատց. եւ որ առնէ ոք՝ այնպիսին չէ քրիստոնեայ, եւ նզովեալ եղիցի՝ մինչեւ զարձցի յապաղոյն» (հմմտ. Տաշեան, էջ 403—404):

Թէ վարդապետութիւնն Աստիկոյ եւ թէ Թադէի կանոնք նախնաբար Աստիճի մէջ ծագում առած են Դ. դարու վերջը (380) եւ անկէ հասած Հայաստան: Որովհետեւ երկուքէն ալ յունարէն թարգմանութիւն չէ հասած, կարելի է ըսել թէ ուղղակի Մակար Երուսաղեմացւոյ վրայ չէին կրնար ապաւինիլ անոնք ոչ Դ. դարու առաջին քառորդին եւ ոչ ալ Զ.ին երկրորդ կէսին: Կը մնայ հաստատել թէ հայ խմբագրչին ձեռքը խաղացած է հոս. որ անհանդուրժելի նկատելով Մակարի տողերը հացի եւ բաժակի նկատմամբ, փոխուած է գանոնք իրեն ծանօթ ա՛յլ «առաքելական աւանդութեանց» համեմատ, որոնք ասորական ծագումէ եղած են[9]:

---

[9] Ջերմ հացի մասին հմմտ. Տաշեան, անդ, էջ 71 եւ 131 եւ յլ.: Ասորական ծագումէ այլ եւ այլ

Այս փոխոխութիւնը դեռ չէր պիտեր Ը. դարու առաջին քառորդին Յովհաննէս Իմաստասէր. եւ ինչպէս կ'երեւայ, արտայայտուած է նոյն իսկ այս տողերու դէմ: Յայտնի է Հայոց Կաթողիկոսին համոզումը այս մասին, որ իւր Կանոնաց Ը. հատուածին մէջ կը սահմանէ. «Արժան է պհացն՝ անխմոր, եւ պղինձին՝ անապակ հանել ի սուրբ սեղանն, ըստ աւանդելոյն մեզ սրբոյն Գրիգորի. եւ ոչ խոնարհել յայլ ազգաց քրիստոնէից յանդուգնութիւնս» (էջ 25):

Է. Երկրորդ հատուածին խօսքերս. «եւ պլխաւորեալք ըստ երկնաւորացն դասուց, որպէս ուսաք ի հարցն հոգեւորաց՝ յաչակերտաց առաքելոցն սրբոց», կ'ակնարկեն առանց տարակուսի Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ գրութիւնը Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեան, որ Ջ. դարու առաջին կէսին հրապարակ եւած է (Bardenhewer, անդ, IV, էջ 294):

Այս տեղիքները բաւական են ապացուցանելու, որ Մակարի Թուղթը չի կրնար Դ. դարու գործ ըլլալ: Տեսնենք այժմ բուն

վկայութիւններ ի մի հաւաքած է J. M. Hanssens, Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus. Tomus II, pars 1, Romae 1930, էջ 211—217: Անապակ բաժակի շուրջը Հայոց եւ Յունաց, Հայոց եւ Ասորւոց մէջ յուզուած խնդիրներու մասին եւ հայ աղբիւրներէ այլ եւ այլ վկայութիւններ տե՛ս անդ, էջ 250—270, ուր յառաջ բերուած է (էջ 251) նաեւ Մակարի Թղթին վերոյիշեալ տեղիքը, զոր Н. է. դարու կեղծիք կը համարի:

հեղինակը, որ Զ. դարու երկրորդ կէսին մեռան կրնայ ապրած ըլլալ:

5. Մակար Բ. արքեպ. Երուսաղէմի:

552 *Հոկտեմբերին, երբ վախճանեցաւ Երուսաղէմի Պետրոս հայրապետը, յաջորդեց անոր աթոռին վրայ Մակար Բ. (Եւագր, Պատմ. եկեղ. Գ. 37. Թէոփ. յաճն աշխ. 6058): Բայց քիչ յետոյ (552 Դեկտ.) ամբաստանուեցաւ Մակար իբրեւ Որոպինեան եւ Յուստինիանու հրամանաւ ձգուեցաւ աթոռէն: Յաջորդ նշանակուեցաւ Եւստոքիոս (Թէոփ. յաճն 6059): Կը պրկ Թէոփանէս (յաճն 6061). «Եւստոքիոս եկեալ Երուսաղէմ վառեալ առեալ աթոռեցաւ ընդ Ապոլինարի, Ապոլինարի եւ Մակարայ, ընդ միանձունս նորայն Լաւրայի, հալածեաց զնոսա որպէս որոպինեանս. եւ այսր իսկ ապագաւ եւ ինքն ընկեցաւ յաթոռոյն, եւ Մակար դարձեալ միւսանգամ բարձրացաւ յաթոռ իւր»· այսինքն, ինչպէս կ'ուսկցնէ Եւագր (Գ. 39) որոպինէս, պիղիմոս եւ զեւագր նզովէին նոքը: Այս պատահեցաւ 563 կամ 564 տարին: Մակար վախճանեցաւ 575 ին[9աա]: Յաջոր-*

[9աա] *Այսպէս կոչուածին* Diekamp*ի ձեռնհասութեան* (Zum sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens und G. Krüger, Leipzig 1899, S. 392): *Հիններէն* D. Papebrochius, Acta Sanctorum Maii, t. III (1680), p. XXVIII—IX, *կը նշանակէ Մակարի առաջին բնարութիւնը 544 Հոկտ. եւ Եւստոքիոսի յաջորդութիւնը 544 Դեկտ.—556. Մակարի երկրորդ*

պէց աթոռին վրայ Յովհաննէս, որ Երուսաղէմի Անհանգստից վանքէն էր (575—592)։

Այս Մակարն է, որուն ևկան հայ պատմամատենները եւ ներկայացուցին վրթանէս եպիսկոպոսապետի թուղթը։ Կը համաձայնին պարապանները ըստ ամենայնի։

Մակար կը պրէր թէ երբ հայ պատմատենները ևկան եւ ներկայացուցին վրթանէի թուղթը, «առաջի անկեալ հոգեւոր մտրթանօք խնդրեցին զերոյն պատասխանիս»։ Կը յաւելու Մակար առ այս. «Զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք (պատասխանել), ձանրացեալ ակտրութեամբ հրամանատուութեան մեծամեծ կրօնիւք եկեղեցւոյ», սակայն «հոգեւոր ժուռթիւն եւ վոյթ աստուածատէր քահանայիցս հարկատրեաց զմեզ պրել»։ Այս մէջտեղին կը պատուին Երուսաղէմ «բազմութիւն եպիսկոպոսացս, որք ի մի ժողովեալք յերանելի քաղաքդ»։

Ի՞նչ ժողով էր այն, ի՞նչ հոգերով ձանրացած էր Երուսաղէմի եկեղեցին, ի՞նչ կ՚ըսուի Մակար «մեծամեծ կրօնիւք եկեղեցւոյ» խօսքերով։

Ամենայն ինչ հաւանական պիտի ըլլայ, եթէ ընդունինք վարկեան մը թէ հայ պատմատենները հասան Երուսաղէմ 563/564ին, երբ Եւսեբիոս մեռած էր աթոռէն.

անգամ ընտրութիւնը՝ 556—570։ Ութիներորդ առաջին ընտրութիւնը՝ 565—566· Եւսեբիոս՝ 566/567· Մակար միւսանգամ՝ 567—572։

Երուսաղէմի Եկեղեցին վրդովման մէջ էր եւ Մակար մխսանդամ կը տեւրանար իւր աթոռին, առաջի եպիսկոպոսաց կը նդովէր պորպինէս եւ իւր վարդապետութիւնը: Այսու կ'ունենանք ճշդիւ թուականը 564:

Եւ թէ յիւրաւի Մակար Բ. դրած է թուղթ առ Հայս, ունինք հաւատարիմ ժամանակակից մը եւ եղելութեան քաջածանօթ անձնաւորութեան մը վկայութիւնը: Մակարի յաջորդն՝ Յովհաննէս կը դրէր առ Աբաս Ալպանից եպիսկոպոս [10].

«Առաւածատէր թուման երանելոյ պանաա վանաց վանական, ըստ սովորութեանն՝ որպէս յառաջ քան զմեզ յաջորդեալք Ս. Աթոռոյն Յակոբայ եղբօր Տեառն առեալ էր զեր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ, նոյնպէս եւ ի մէնջ խնդրեաց, եւ մաղթեաց ոմանս երկուս ժողովոյ, որ առանց ֆրխատոսի ժողովեալ էր ի Հայս հակառակ Ս. եկեղեցւոյ...» (էջ 1):

«Բայց վասն զի երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյ եւ ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւստոքայ՝ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի թումասու, որ ոչինչ պէտս ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծու-

[10] *Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթը առ Աբաս Ալպանից կաթուղիկոս. հրատարակեց Կարապետ Վրդ. Վարդանեան*, 1896: Des Johannes von Jerusalem Brief an den albanischen Katholikos Abas, *թրգմ.* P. Aristaces Vardanian = Oriens Chr. N. F., II (1912), S. 64—77.

Թևան, բայց մխայն ոտից ձևոց վրկութեան. վան որոյ եւ զիս Թախանձեաց գրել սա օրինակի նոցա, որ նախ քան զմեզ էին նախընկալք աթոռոյս Յակոբոյ առաքելոյ» (էջ 15—16):

Չի կրնար խնդիր ըլլալ, թէ Յովհաննէս ուրիշ պրուաձք կ'ակնարկէ «Մակարոյ» թղթով, որովհետեւ բացայայտ բուաձ է որ իւր նախորդներուն գրած թղթերէն մին «վան կարդաց եկեղեցւոյ» է եւ մեան «գիր հաւատոյ», որոնց վրայ կ'աւելցնէ ինքը նորոգ մը: Յովհաննէս նախ Մակարի անունը կը յիշէ, եւ ապա Եւսեբիոսի. բայց հաւանօրէն, ինչպէս բացատրեցինք, Մակար իւր թուղթը գրած է երկրորդ անգամ աթոռը բարձրանալու օրերուն. իսկ Եւսեբիոսի «հաւատոյ գիրը» գրուած ըլլալու է 553—563 տարիներուն, ինչպէս արդէն յիշատակութեան կարգն ալ կը պահանջէ:

Ոչ միայն այսպէս կը հաստատուի թղթից ժամանակը եւ հեղինակը, այլ եւ կը պարզուի անոր թարգմանչին անունը, որ ատանց տարակուսի նոյն Պանտուխտանքի Թոման է, թարգմանած յունարէն բնագրէ:

6. *Ծանօթանանք այժմ* Վրթանիսի անձնաւորութեան եւ Հայաստանի պարագաներուն:

Մակար իւր թուղթը կը գրէ 563/564 տարուան առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ

(ի Հայս)։ Այս չրջանին ծանօթ է մեզի վրթանէս մը Սիւնեաց աթոռին վրայ, որ Սահակ. Օրդէլեանի Գաւազանապրքին համաձայն երկրորդ յաջորդն է Սիւնեաց համբաւեալ Պետրոս եպիսկոպոսին, ունենալով իր նախորդը Գիպան, որ երեք տարի պահպանած է։ Օրդէլեան 23 տարի կու տայ վրթանէսին։ Այս ժամանակագրութեամբ վրթանէսի պահպանութեան տարինեը պէտք է դնել 562—584 (տմտ. Հանդ. Ամս. 1903, էջ 251/252)։

Հաստատուն կռուան մնինք իր ժամանակի համար Յովհ. Գարեգինեանցոյ թուղթն (Գիրք թղթոց, էջ 78—80) որ այսպէս կը սկսի. «Քրիստոսէ պայծառացեալ սիրելի եղբարք և աթոռակից մերոյ տեառն վրթանէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և մեծամեծիւք և փառաւորեալ Մեհր Աստուչի Սիւնեաց տեառն ի Յովհաննիսէ Հայոց կաթողիկոսէ, յԱբրահամու Տարաւնոյ և Մամիկոնենից եպիսկոպոսէ, ի ներքոյ Բասենոյ և Մարղոյ եպիսկոպոսէ...». կը յիշուի նաև Արիչոյ Աստուծ անունը։

Թուղթս գրուած է 568—571 տարիներուն, այսինքն Դունոյ տարտամրութենէն (572) յառաջ և Մակարի թղթին գրուելէն յետոյ։ Կ'ենթադրէ Մակարի թուղթը։

Ի՞նչ յարմարութեամբ Մակար իր թուղթը ուղղած է առ վրթանէս «եպիսկոպոսապետ» և ոչ ուղղակի Հայոց կաթողի-

կոսին՝ Յովհ. Գաբեղինեցւոյ կամ ի՞նչ պատճառաւ Վրթանէս առանց Կաթողիկոսի գիտութեան կը թղթակցի Երուսաղէմի պատրիարքին հետ յիրս Եկեղեցւոյ կարգաց:

Շատ մութ է ժամանակը, որ կը կանխէ Դունոյ ապստամբութիւնը: Տոհմային մաւենապրութեան ընդարձակ տեղեկութիւններն չէն դժուարին է ճշդիւ գաղափար կազմել այն եկեղեցական անցուդարձերու մասին, որոնք տեղի ունեցան այս միջոցին Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհներու մէջ:

Մովսէս Կաղանկատուացի (ժ. դար) յառաջ կը բերէ ի բանից Սողոմոնի Մաքենաց հարանց հօր հետեւեալ տեղեկութիւնը. երբ 592ին Յունահայաստանի համար Մօրիկ կաթողիկոս նշանակեց Յովհ. Բագարանեցին, «զերկուանալն հայրապետութեան (592) խոտեցին տեարքն Սիւնեաց, եւ ոչ հաւանեցան ընդ մի ոք յերկուցն (Մովսէս, Յովհ.)՝ հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինւոյն Պետրոսի, որ հասեալ ի վախճան՝ պատուէր եւ վիճակին իւրում առնուլ զեռնադրութիւն յԱղուանից եւ զմեռն օրհնութեան՝ մինչեւ միասցի աթոռն Ս. Գրիգորի: Վասն այսորիկ ձեռնադրեցաւ Վրթանէս եպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց ի Զաքարիայ հայրապետէն Աղուանից. ընդ նմին եւ զիւղն օրհնութեան ամ յամէ առնուին Սիւնիք յԱղուանից, մինչեւ բարձաւ հակառակութիւնն եւ միասեւեաց Աբրահամ զհայ-

բանական սթռուն». Կատանկ. 217: Հմմտ. եւ էջ 275. «Տէր Զաքարիա... ատ... ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զվրթանէս ոմն անուն յանհատանութենէն Հայոց»: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Ստեփ. Օրբէլեան, էջ 65, որ կ'ուսուցնէ թէ յԱղուանս ձեռնադրուեցան նաեւ վրթանէսի կրկին յաջորդները՝ Գրիգոր եւ Բրխուտեսը (էջ 71), մինչեւ Աբրահամու ընտրութիւնը, երբ հաշտութիւն պայման ոխիմտութեամբ Մհրսեայ վրկանի ժողովեան (էջ 73, 74):

Այս խնդիրները յուզուած են ուրիշ պատմ. Սիւնեաց եպիսկոպոսի կեանքի վերջին տարիներուն, այն է 556ին քիչ յետոյ:

7. Շարժառիթը պէտք է փնտռել աւելի խաղաղական հոգի վրայ: Այս տեսակէտով ժանտութ ուշադրութեան արժանի է Սերեոսի մէկ տեղիքը, որ կայ կարճ տող մը մեկնութեան մէջ: Կը պրկ Սերեոս (էջ 26). «Յայնժամ յառաջ քան զայս (Սուրէնի տարանումն յառաջ) տարաժամ բնակ է քաց եկաց է Հայոց՝ անուանեալ վասն իշխան աշխարհին Սիւնեաց. եւ խնդրեաց է Յոսէփայ յարքայէն Պարսից, զի տացեն զնա իշխան աշխարհին Սիւնեաց է Գրիգոր է Փայտակարան քաղաք. եւ կարգեցեալ զբաղաքն է չորեքտասն Ամրակատականէ. զի մի եւս կոչեցեալ անուն Հայոց է վերայ նոցա: Եւ կատարէր հրամանն»:

Այս մեկնական տողերն չունինք զբաղա-

տարար ուրիշ աւելի մանրամասնութիւն, յատկապէս թէ ի՛նչ պատճառէ չարժած այսպիսի որոշման եկած է Սիւնեաց իշխանը:

Ժամանակը կ՚իյնայ Դունոյ 571ի ապստամբութենէն յառաջ, սարին ճշդիւ չէ նշանակուած: Տժդոհութեան պատճառները պէտք է տեսնել 450—485 եւ յաջորդ շրջանի պատմութեան մէջ: Նաեւ աւելի կանուխ ցոյց տուած են Սիւնեցիք ժժդոհութիւն կենդրոնական իշխանութենէն եւ միասին ազգական քաղաքականութեամբ՝ դէպի Սասանեանները: Այսպէս ըստ Փաւստոսի (Գ. 20) Փիսակ սիւնի, Տիրանի անհնազանդը դրգռեց Հայոց Թագաւորի դէմ Պարսից արքայն՝ Ներսեհը. եւ Անդովկ Սիւնեաց նախարարը, Արշակի անները պատճառ եղաւ որ քայքայի Արշակի եւ Շապուհի մէջ կնքուած բարեկամութիւնը (Փաւստ. Գ. 20): Անշուշտ նաեւ այժմ նման հողի վրայ էին դրգռութեան պատճառները. այս ինքն Սիւնիներու եւ Մամիկոնեաններու դարաւոր մրցակցութեան մէջ: Սպարապետութեան Մամիկոնեաններու մենաշնորհն նկատուելը մէկ կողմանէ եւ միւս կողմանէ անոնց յարաբերութիւնը դէպի Բիւզանդիոն եւ անոր քաղաքականութեան ծառայելու տենչը չէին կրնար հանդուրժելի երեւալ պարսկասէր Սիւնեցիներուն, որոնք, իրենց բախտը սահմանակից պետութեան բարեկամութեան մէջ կը տեսնէին:

Առաջ Վահան իշխանի դիմաց Աստղիկն՝ անջատել Սիւնեաց նահանգը Ատրպատականի տրամանատարութեան ենթակայ Դատոյ մարզպանի պետանէն եւ ենթարկել Ատրպատականի չահրմարին (նահանգական տարկերանին)՝ կապելով Փայտակարան քաղքին (տեղեր կապեց ձոլուն, ուր Երասխ կը թաւխուի), որպէս զի «մի եւս կոչեցի անուն Հայոց ի վերոյ նոցա», յայտնապէս Մամիկոնեաններու ազդեցութենէն ազատելու դրութիւն կը գտնէր:

Բնականաբար այս առաջարկութեան դէմ ելաւ անշուշտ Սիւնեաց մարզպ նահանգը Դատոյ տարկան մուտքին եւ բանակը Մամիկոնեաններու ազդեցութենէն. եւ պետը հնազանդէր Ատրպատականի «մեծ իշխանին» (Սեբ. 101): Առաջ Սիւնիքը, որ մինչեւ այժմ իւր տարկը կը վճարէր Դատոյ պետանին, այսուհետեւ պետը վճարէր ուղղակի Ատրպատականի չահրմարին. եւ պատերազմի ժամանակ իր զօրքերը տեղադրել հոյ բանակին ատրպատեանց դրօշի տակ զօրաբերու, պետը զինք Ատրպատականի ազդեցութեան հրամանին տակ (տես. Հերբման, Zur Zeugenreihe, էջ 36, ծան. 4 եւ 101—106. J. Marquart, Eranšahr, էջ 122):

Առաջարկութիւնը համեմատ էր անշուշտ արքայից արքային, այս պատճառու ալ ընդունեցաւ «կատարէր հրամանն»:

Արշինքը տեսուեցաւ 572ին յաջորդող տարիներուն. երբ Մամիկոնեան վարդանը եւ իրեն հետ նախարարներու մեծ թիւը ապստամբեցաւ Խոսրովի դէմ, Սիւնիքը ոչ միայն մասնակցութիւն չբերաւ ապստամբութեան, այլ եւ կռուեցաւ թշնամւոյն դրօշին տակ. «Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր արար կոխ մի ընդ Քաղաք եւ ընդ Խաղամախիս. եւ կոխ մի ի վանանդ ի յոթմաս գեղ, եւ յերկոսեան պարտեցաւ. եկաց նա ամս եւթն եւ դնաց» (Սեբ. 29). այսպէս 576—580 տարիներուն:

Նկատելով որ այս ժամանակամիջոցին Սիւնեաց նախարարական գահին վրայ երեւան կու գան Վահան, Մեհր-Արտաշիր եւ Փիլիպպոս անունները, պէտք է ենթադրել թէ Վահանի մահէն մինչեւ 576 անցած ըլլալու են տասնեակ եւ աւելի տարիներ: Այս ենթադրութիւնը կարեւոր է ստուգելու համար Սիւնեաց Դունէն բաժանման թուականը:

Մեհր-Արտաշիր Սիւնեաց տէր կը յիշուի Յովհաննէս Գաբեղինեցւոյ (557—574) թղթին մէջ (Գիրք Թղթոց, էջ 78). թուղթս գրուած է 568ին: Ընդունելով դէպքէն մինչեւ այս թուականը 10—12 տարի, կը տանանք Վահանի արքայից արքային ներկայացուցած աղաչանքին համար 556/57 տարին: Այն տողը է որ Ներսէս Աշտարակեցւոյ օրով, 555ին Դուին գումարուած ժողովին մասնակցած էր Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը: Հե-

աւետարանական հաւատքին այս տարբերն պիտի չէր եղած: Եւ որովհետեւ աստուածաբանը կը պատմէր թէ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը հրամայած էր իւր վանքի վերջին տարիները, որ Սիւնեաց եպիսկոպոսները ձեռնադրութենն առնեն «պրոյի» (Պրոկոպ. վասն Պարսկ. պատ. Ա. 15) Ատանից եպիսկոպոսէն, նոյնպէս օրհնութեան իւղը առնուն անկէ, հարկ է այս կարգադրութեան չարժատիպը տեսնել վահանի ընթացքին մէջ: Սիւնեաց նահանգի քաղաքականապէս անջատումը Դունէն եւ «ի բոյ կալն ի Հայոց» կը բերէր իրեն հետ անհրաժեշտաբար հարկը՝ խոել յարաբերութիւնները նաեւ եկեղեցականապէս՝ Դունոյ կաթողիկոսութեան հետ: Պետրոսի մահը կը նշանակուի 558ին: Այս հաշուով կը տեսնանք անջատման եւ «ապստամբութեան» ճշդիւ թուականը՝ 557/558:

Ի հարկէ, նման քաղաքական պարագաներու մէջ տեղի ունեցած թեմական բաժանումները արտաքին են միայն եւ չեն կարող ազդել պատմաբանական համոզումներու վրայ: Երբ Սիւնեաց եկեղեցին բաժնուեցաւ Դունոյ կաթողիկոսարանէն այս քաղաքական միջադէպին հետեւանքով, եւ ժամանակ մը մնաց իւր այժմեան ապաստան, կրնայինան իշխանութիւնը չտեսով աչքէ չվրիպեցուց իւր նրբին հասը: Գիտենք յետագայ շրջանի պէպքերէն թէ Դունոյ կաթողիկոսը

պարտք կը համարէր հակել հաւատոյ մխի-
թեան վրայ եւ կը հնչեցնէր իւր ազդարարող
ձայնը, երբ կը պատր թէ վտանգ կը սպառ-
նայ հաւատոյ մխիթեան: Այսպէս 568ին
Յովհաննէս Գաբեղինեցի կը յիշեցնէր Սիւ-
նեաց Վրթանէս եպիսկոպոսին եւ Մխի-Ար-
տաչէսին այն հաւատքը, որ պատանած են
ի մխիթեան. եւ կը յորդորէր մեղմով ճիտալ
հաւատարիմ նոյնին մէջ. «որպէս ցայժմ
լեալ էք ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական
տեառն Աստուծոյ, նոյնպէս եւ այժմ էք եւ
մինչեւ յաւիտեան»:

Ունէր աւելի մտահոգութիւնը Հայոց Կա-
թողիկոսը, որովհետեւ կար երկիւղ կենդրո-
նէն անջատուած եկեղեցւոյն ենթարկուելու
օտար ազդեցութիւններու: Եւ արդեամբք ալ
կը լսուէին թէ Սիւնեաց եւ թէ Աղուանից աշ-
խարհներէն ահաբեկիչ ձայներ:

Այս պարուն, յատկապէս 562ի Պարսիկ-
բիւզանդական խաղաղութեան դաշնագրու-
թիւնէն ետքը, սկսած էին ուխտադնացու-
թիւնները դէպ ի Երուսաղէմ: Հայաստանէն,
Սիւնիքէն եւ Աղուանից աշխարհէն կային հոն
արդէն վանականներ, սեպհական վանքերով,
որոնցմէ մաս մը յարած էր երկաբնակու-
թեան կամ համամիտ եւ համակարծիք էին
տեղւոյ յոյն վանականութեան ի դաւանաբա-
նականս: Կը յիշուի այս ուղղութեամբ եղած
ըլլալ Աղուանից Պանտուխանքը, որուն վա-
նականը Թոմման խաղաց այնքան ակնառու

պէր Զ. դարու Բ. կէսին Հայոց եւ Վրաստանի դաւանաբանական խնդիրներու մէջ, համեմատութեամբ մինչեւ այսօր ունեցած տեսակէտներու եւ ընդհանրապէս մէջ:

Կամբինֆեանի Narratio de rebus Armeniae *կոչուած յունարէն պատմական գրուածքը* (տես. Migne, Patrol. graec., t. 132, col. 1237—1258), *որ Հայկական տրբերակ յօրինուած գոյ մը (695) կ'երեայ, կը հաստատէ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ այս չքնաղ եկեղեցական անցուդարձերու մասին: Յատուկ կը բերէ նամուած մը, ուսկից պիտի երեայ, թէեւ ընդարձակ, թէ այս վէճերը սկիզբ առած են 553ին եւ ծաւալած են տուեալ համագումարէն ալ ետքը մերթ ընդմիջումներ ունենալով: Ասոր, Վրաստանի եկեղեցականները ունին այս վէճերու մէջ տարբերուած դիր: Հաւանօրէն 560—574 տարիներու խնդիրներն են հոս չօշափուած կէտերը: Առանձին ուշադրութեան արժանի է պատմական գրուածքիս այն տեղը, ուր կը յիշատակուին Վրաց կաթողիկոսին կրկին նախորդները՝ Պետրոս եւ Գրիգոր: Վրաստանի պատմիչը չի դիտեր Վրաստանից աքսորուելն վրայ այսպիսի նախորդներ. թերեւս անկարելութիւն մ'ըլլայ Պետրոսի անուան Սիւնեաց համանուն եպիսկոպոսին, որ հոն պատմագիրներու համաձայն անցեալ է մանակցութիւն այս վէճերու մէջ: Լաւագոյն աղբիւրին հաղորդագրութիւնները:*

«Եւ եղեւ ժողով մեծ ի Կոստանդնուպոլիս ընդդէմ հերետիկոսաց ոմանց, որ կոչեմք Հինգերորդ ժողով (553)։ Եւ զի մխիթարանեցան (Հայք) ընդ նոսա, կոչեցին զսուրբ զրուանս Սրբոյն Սահիկայ կին յանուն նոցա, որ եւ մինչեւ ցայսօր անուանեալ կոչի Գուան Հայոց։ Յայնժամ ուրեմն նոքանցին զՈրոտընէս, զԵւագրիոս, զԴիդիմոս, զՆեստորեանս, զՅակոբիկեանս, զՅուլիանեանս, զԴոյխանեանս, եւ առ հասարակ զամենեսեան, որք մխանգամ զՆեստորի հերձուածն յանձինս բարձեալ բերէին։ Իբրեւ զարթան նոքա յաշխարհն Հայոց՝ ոմանք մոռացեալ յօժարութեամբ ընկալան զմխիթարեանսն. իսկ այլք ընդդէմ զարթան («պառնկեցան»), յառաջ Յովհաննու (Βοανέσῃ, Εὐανεσῃ) կաթուղիկոսի. զորոց չէ այժմ խօսել մի բան մեզ։ Այլ զրեցին (առքա) Թուղթ առ Աբաս (Ἀπᾶς) կաթուղիկոսն Ատուանից աշխարհին պէս զոյս ձեւ օրինակի. Եկ, մխիթարանեաց ընդ մեզ ի հաւասս. ասա՛ զմի բնութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ եւ (յաւե՛լ) ի Սուրբ Աստուած անդր զոր խաչեցար վասն մեր։ Այլ նա չա՛ռ յանձն եւ անդրէն պատասխանի արար. Պետրոս եւ Գրիգորիոս, որք յառաջ քան զիս կացին, այսպէս ասէին. Է՛ւ ես ոչինչ յաւելից ի վերայ եւ ոչ բարձից ինչ ի բաց։ Գրեցին զնոյն օրինակ եւ առ Վերս. սակայն եւ նոքա յամախուռզոյնս ընդդէմ բարբառեալ՝ չառին յանձն. բայց մխայն

Գաւառքն (ΑΙΛΟΥΡΟΙ «կատք». կարդա՛լ ΑΙ ΓΑΥΑΡΟΙ)ըստ բարբառոյն Հայոց՝ Տաչիրք (Ταση̃ρ), Ձորափոր (Τζοραπὸρ) եւ Գարդմանք (Καρταμὲ), որք կոչմանք (χῶραί) ինչ են, եւ ոմանք յԱրձախոյ (Ἀρτζάχ) (հաճախ հատանելոյն): — Յաւուրս յայնոսիկ պէտէն յուշմունք լինէին ի պատճառս ապստամբութեան նախարարաց ընդ բազում աւուրս, եթէ ի Հոռմէական (բաժնին Հայոց) եւ եթէ ի Պարսկականին, յոյգք եւ խնդիրք դհատողաց, յաւուրս կաթողիկոսացն Յովհաննու (Βιανίσῃ) եւ Մովսէսի. եւ յիրկարել ձգէին մինչեւ ցառաջին ամն Մաւրիկեայ կայսեր՝ մեծաւ զօրու Հռոմոց» (Migne, P. g. 132, 1245):

Ահա այսպէս պարագաներու մէջ խոհեցին Ապասանք եւ Սիւնիք իրենց յարաբերութիւնը Հայաստանի կաթողիկոսարանին հետ:

Նոր պայմանները պրկին հրապարակի վրայ նոր խնդիրներ, որոնց լուծման համար նորընտիր եպիսկոպոսն վրթանէս չդպաց իր ոյժերն բաւական եւ դիմեց աւելի հեղինակաւոր ձախաւթեան, որպիսին էր Երուսաղէմի հայրապետը: Դաւանաբանական խոհերու մէջ վխտած էին համոզմունքները. Երուսաղէմ եթիւնիկոց ուխտաւորները քարոզած էին նոր աշխարհահայեացք: Եթէ կիւրեղեան վրայ կաթողիկոսը 608ին կը գրէր Հայոց. «մեր եւ ձեր հարքն արքայի ծառայք էին, եւ գհատող գերուսաղէմի ու-

նէին, եւ մեք եւ դուք նոյնպէս. թէպէտ եւ ծառայք արքայից արքայի եմք, պհաւաս պերուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք» (Գիրք թղթոց, 167). եւ դարձեալ թէ «ամենայն իսկ վիճակիս արդ տեառն Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հաւատոյն Երուսաղէմի, որով Հոռոմք վարին» (անդ, 179), նոյն համոզմունքը կ'իշխէր անշուշտ նաեւ այժմ: Այսպէս ոչ միայն մոգիչ էր Երուսաղէմի անունը, այլ եւ հաստատուած էր կապ Ս. Գաղթին հետ: Դունոյ կաթողիկոսարանը կտրանցուցած էր այժմ իւր ճոխութիւնը Սիւնեաց եւ Աղուանից համար, ստեղծուած քաղաքական եւ դաւանաբանական բարդութիւններու եւ աշխարհահայացքներու պատճառաւ:

Այսպիսի կամ նման հանգամանքներ ստիպեցին, որ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսն եւ Աբաս Աղուանից եպիսկոպոսը յարաբերութեան մէջ մտնեն Երուսաղէմի հետաքրքրական պատմական երեւոյթը Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութեան մէջ:

Յովհ. Երուսաղեմացւոյ տողերը, ուղղուած առ Աբաս Աղուանից արքեպիսկոպոս, թէ «ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւստոքեայ» անշուշտ պէտք է իմանալ թէ Ա. թուղթը գրած է Եւստոքիոս իբրեւ «դիր հաւատոյ» եւ երկրորդը Մակար իբրեւ «դիր վանն կարգաց Եկեղեցւոյ», երկուքն ալ գրուած յընթացս 562 եւ 563/564 տարինե-

րան: Յովհաննու թղթին մէջ չէ յիշուած վրթանէս յանուանէ, թէեւ իրեն ուղղուած էր Մակարի թուղթը: Այսպիսի անուշադրութիւն նկատելի էր անշուշտ հայրապետի մը, որ կը պահէր իր թուղթը «հնոտիքնակ կոչմանց», իրարու սահմանակից աշխարհներու, որոնց պետերը կը գոյնէին համամիտ եւ մխանիթա:

Թղթերս յատուկ բերած են մտքերու փոփոխութիւնները Ագաթանգեայ եւ Մխիթարայ աշխատութեան մէջ: Եւ կը համարիմ թէ այս առթիւ պրուած են Յովհ. Գաբեղինեցւոյ թղթերը առ վրթանէս եւ առ Աբուս, որոնք ուղարկուած են մի եւ նոյն անձի, Մատթէոս Երիցու ձեռքով: Թղթերու բովանդակութիւնն յայտնապէս նոյն է:

Առ վրթանէս եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ առ Մէհր-Սրուշէհր Սիւնեաց տէր ուղղուած թղթին մէջ կը գրէ Կաթողիկոսը.

«...*Եւ ոչ ոք ի հաւատարիմ մարդկանէ լուաք եթէ պեղծ նեստորականիք բազումք ե՛ւ ի ձեր աշխարհդ բնակեալ են, եւ դուք զդոսա ի սուրբ եկեղեցիս ընդունիք, եւ ընդ նոսա հաղորդիք... Հոգ յանձին կալաք հետացուցանել եւ ի ձէնջ դչարն արմանն ահմանս: Վասն նորին յուխտ մեծմ զհաւատարիմ այր զՄատթէոս քահանայ առաքեցաք առ ձեզ եւ ապաչեցաք Քրիստոսիւ Աստուծով մերով, որպէս ցայժմ լեալ էք պզտ սուրբ, ժողովուրդ անպհական տեառն*

Աստուծոյ, նոյնպէս եւ այժմ կք եւ մինչեւ յաւիտեան... եւ զաւուրք եւ զձմարիտ հաւատս զոր ի սուրբն Գրիգորէ եւ յայլ հոգեկիր երանելի հարանցն ընկալաք, հաստատուն եւ անշարժ պահեցէք յանձինս ձեր. եւ զկնի նևաստրխանոսի եւ զայլ հերձուածոսս որ յաչխարհիդ ձերում են, նոյնպէս ի սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ի ձեր հաղորդութենն նզովեսք ի բաց մերժեցէք. եւ ամենայն ուղղափառաց պատուիրեցէք, մի՛ լինել հաղորդ անպատուութեան զրծոց նոցա, եւ մի՛ լսել հրապուրող եւ չարաթոյն բանից նոցա մահաբերաց»:...

Ա. Արտա թուղթը այսպէս կը սկսի (Գիրք Թղթոց, 81—84 = Մ. Կաղանկ. 94—97).

«Լաւաց եւ ձշմարտից աստուածասիրաց, սիրելի եղբարց եւ աթոռակցաց մերոց Արտա Պարտաւոյ եպիսկոպոսի, Մովսէսի Բաղրեւանդայ (՞) եպիսկոպոսի... ի Յովհաննէս Հայոց կաթուղիկոսէ... (առաքեալք է նաեւ Արեւիչոյ եպիսկոպոս Ասորւոց ուղղափառաց) օրհնութեամբ եւ հոգեւոր սիրով ողջոյն: — Բանի եհաս առ մեզ քոյր գժնդակ համբաւդ, եթէ են ոմանք գայլք յաւիտակողք պեղառաւ ոչխարաց, որք եկեն յաչխարհ ձեր ի վանաց պղծոյ Պեղրոսի, որ անուամբ Ագբատաւսէր կոչի[11], եւ գործով քրիստոսա-

---

[11] Կ'ակնարկուի Տաւրոսէն երեւապէմի Անհանգստից վանքը, ուսկէ էր Յովհաննէս երեւապէմի հայրապետը. «որ յԱնհանգստից (τῶν Ἀκοιμήτων) վանացն կոչեցաւ վասն քաղաքավարքն» կը գրէ Եւագր, ե. 16:

ասաց եւ ուրացող գտաւ Երրորդութիւնն. դէմ արուն անիծելոյն Նաամանի եւ զոտոյն Գահազեայ անարգեալ անդամանն յաղթ անձնեցաւ, խնդրով գնաա յետս դառնալ... զան որդ ամենայն տալ կատարեմամբ զոսկեայք կարկինք լինել եւ գրել ձեզ... եւ առաքեցաք առ ձեզ ի յանխափ մեզմէ զոյր հաւատոյդ վկայեցաք քահանայ, բնիկ գրչեալն մեր առ ձեզ...»:

Կը յորդորէ այն մարմնացուցիչները «ի ասանց եւ ի աստմանաց ձերոց հալածել եւ զմահարերս մարդասպանութիւն նոցա առնելոյն ոչ առնել արժանի խնդրութեան»: Կը յանէ այս առաքեան կարեւոր առաջարկութիւնս. «Արդ զան զի տէրն ձեր հաւատացելոցն ձերոց էին հարանց մերոց, եւ զաբ մեզ հանդոյ թուեցաւ գալ ի ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երից կամ աւելեաց, լսելով ի մէնջ յանդիմանի գիշմարիտ վարդապետութիւնն, զի մի ոք կրկնիցի ի հոգոյ կամ ի տառէ»...:

Թղթին բերան ասելի խնամ է, քան առ Վրթանէս պրսթեան ընթացքը: Վասնզի Աղուանից աշխարհի մէջ ասելի ծաղրուտ եւ ապաստական կը տեսնուի քան ի Սիւնիս. եւ այս պատճառաւ բերան ի բերան բանակցութիւն կ'առաջարկուի:

Հաստատուն պայմամբ յառաջ բերաւ թուղթս Աղուանից աշխարհի մէջ. եւ անոնց ապրեցուելոն ասի՝ նաեւ Սիւնիքի մէջ: Եւ արդիւնքը եղաւ բարձր յիշատակի: Յամե-

նայն դէպս Յովհ. Գաբեղինեցւոյ կրկին Թղթերու պատճէնները ուղարկուեցան անմիջապէս Երուսաղէմ, ինչպէս այս կը տեսնուի Յովհ. Երուսաղեմացւոյ առ Աբաս Թղթէն, ուր կ'ըսուի. «Առաւծատէր Թուման երանելոյ Պանատվանից վանական... մատոյց (*մեզ*) ոսմարս երկուս[12] ժողովոյ, որ առաւց Քրիստոսի ժողովեալ էր ի Հայս հակառակ սրբոյ Եկեղեցւոյ, *եւ պանձինս իւրեանց ի ժառանգութենէն Քրիստոսի ի բաց հանին. զմին՝ զոր առաքեալ իսկ էր ի ձեր աշխարհդ (Աղուանս), զի որպայթեացեն զձեզ յիւրեանց կորուստն, եւ զմիւսն սահման հաւատոյ իւրեանց ամբարշտութեանն» ուղղուած ի Սիւնիս: «Արդ ոչ է արժան տալ պիտոս Առաւծոյ Եւթիքի... եւ ոչ զքաջութիւն Առաւծոյ Աբղիշոյի Առոյ, որ եղեւ առաջնորդ կորստեանն Հայոց կամ ժողովոյն Հայոց»* (էջ 1—2): *Ինչպէս տեսանք Աբղիշոյ երկու Թղթերու տակ ալ առորագրած էր. եւ նկատուած է ամբողջ անոր սպրանքը:*

Մ. Կաղանկատուացի, որ այս Թղթակցութիւններուն ծանօթ է, հակառակ իւր իսկ տողերուն կը զրկէ իրաց ընթացքի մասին այսպէս, անմիջապէս Յովհ. Կաթողիկոսի Թղթէն յետոյ (էջ 98).

---

[12] *Այս ինքն Թուղթս երկուս ուղղուած առ Աղուանս եւ Սիւնիս, գրուած Յովհ. Կաթողիկոսի եւ իւր ժողովականներու անուամբ:*

«Յայն ժամ ապրիլի սկսեալ տարածեցաւ ընդ ողջոյս երկրի համբաւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ ի նեղել Աստուծոյ զօրացաւ վարդապետութիւն նոցա, եւ զիւրաքանչիւր պրեսբեւտերն ներկեաց պրտպմաց ազանց հոգւոյն: Եհաս պատուիրեալն այս եւ յաշխարհս Պարսից ի ժամանակս տեառն Աբրահամայ Պարսից կաթուղիկոսի, որ յոյժ քննութիւն առնէր զի արդեօք, որք վերադարձեալ կան ի պրի, նոքօք հանդերձ հալածեաց ի տանէն Պարսից զվարդապետս կրօնիս յայնմիկ՝ զԹոմայ եւ զԵղիայի եւ զԲնոսի եւ զԻբասի եւ զայլս ընդ նոսին զնամանուս նոցին արար տարաբնակ ի հեռաւոր վայրս: Եւ այնու եղեւ խաղաղութիւն ուխտի եկեղեցւոյ ի ժամանակին յայնմիկ պրպմութեամբ Տեառն ամենակալի»:

Յամհ. Երեսատասներորդի սակայն յաճ ի պրպտի: Թոմայ «ասացեալ մեզ վասն բարեաց կամաց Երանութեան քում, եթէ ընդ բարւոք ճանապարհ հաստատ եւ պտիճ ընթանաս. զոր մեր լուեալ՝ յոյժ ուրախ եղաք: Բայց լուաք, թէ ամանք յիշխանութենէդ քումմէ ընկալան զայնպիսի անուն եւ առեղծական բանս խարէութեան եւ սրբութիւնդ զոչ ել ի վերայ նոցա» (էջ 2):

Պատանից եւ Սիւնեաց մխիթարութիւնք եւ Դուինոյ կաթուղիկոսարանէն բաժանումք առեալ երկար: 607ին Աբրահամ կաթողիկոս ել յորդորէր զեռ Պատանից Մխիթար եպիս-

կոպոսը պալ ի մխութիւն: Իսկ Սիւնիք, ինչպէս Օրպէլեանի խօսքերէն կը տեսնուի, 606ին մինչեւ որդուեան Սմբատ Բագրատունւոյ կնքեց հաչտութիւն Կաթուղիկոսարանին հետ. եւ Քրիստափոր, որ ըստ Օրպէլեանի ձեռնադրուած էր Աղուաններէն, ներկայ էր Աբրահամի ընտրութեան ժողովոյն (Գիրք Թղթոց, էջ 151):

Առանձին ուշադրութեան արժանի է Մ. Կաղանկատուացւոյ խօսքն «ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց ի Զաքարիայ (իմա՝ յԱբաս) հայրապետէն Աղուանից. ընդ նմին եւ զիւղն օրհնութեան ամ յամէ առնուին Սիւնիք յԱղուանից, մինչեւ բարձաւ հակառակութիւնն եւ միաբանեաց Աբրահամ զհայրապետական աթոռն» (կաղ. 217):

«Իւղ օրհնութեան», *ἔλαιον τῆς εὐχαριστίας*, բառածը հոս ըստ ամենայն հաւանականութեան պէտք է հասկնալ նոյն մասնաւորին «մեռոն օրհնութեան» կոչածին հետ նոյն, ուսոի պարզապէս Յունաց *μύρον* անուանածը, որ կը կիրարկուէր նորակնունքներու յետ մկրտութեան ղրկմի եւ քահանայական օծումներու համար: Մակար Երուսաղէմացի իւղիս օրհնութեան պաշտօնեան կը սահմանէր. «Զիւղ սրբութեանն եպիսկոպոսական օրհնեցէ, եւ վան հետաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից՝ հրամանաւ ար-*

քեպիսկոպոսին՝ երկու եւ երեք մետրանեայ եպիսկոպոսաք»:

Այսպիսի հրահանգ խնդրել տալն սեւնուած է, ուան դի Սիւնիք եւ Ալուանք անջատուելով Դունոյ կաթողիկոսի մետքենէն, պատճառ են սկսաք սուրբ Մեսրոպի, զոր մինչեւ այն ժամանակ կը ստանային Դունէն: Մակար ստանոյ եկեղեցական կարգերն խաոնակել ուզելու՝ իմաստութեամբ հրահանգած է, որ սուրբ Մեսրոպի բուն պաշտօնեան Թէոդոս արքեպիսկոպոսն է — Հայաստանեայց համար կաթողիկոսը, բայց «վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պետոյից» արքեպիսկոպոսին հրամանաւ կրնան նաեւ երեք եպիսկոպոս մետրան օրհնել: Եւ որովհետեւ Ալուանք եւ Սիւնիքայ հրամանը չէին կրնար ստանալ Դունոյ կաթողիկոսէն, ինչպես թէ Մակար անուանած կամ նկատած է պէտքն նէս այս պէտքին արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսաեա եւ այսու թոյլատրած է համաձակ օրհնել «պետն արքեպետն»:

«Եպիսկոպոսապետ» եւ «արքեպիսկոպոս» հոյ թարգմանչէն հաւասարապէս կիրարկուած է ակրնապրին ἀρχιεπίσκοπος բուռն վրայէն: Թղթի մէջ «եպիսկոպոսապետ» կոչուած է անգամ մը վրթանէս. այլուր այսպէս թարգմանուած է «արքեպիսկոպոսը». իսկ Մակար հայրապետի սիտղոսը երկից պահպանուած է «արքեպիսկոպոս» յունական բառով. նոյն թարգմանիչը սակայն

Յովհաննէս Երուսաղեմացւոյ նոյն տիտղոսը հայացուցած է պարձեալ «եպիսկոպոսապետ» ձայնով (Թուղթ Յովհանու, էջ 1)։ Ճիշդ այսպէս հայացուցած են հիները նաեւ ἀρχιερεύς, «քահանայապետ»։

Վրթանէսի եպիսկոպոսապետ յորջորջումը Մակարի Թղթին մէջ մեայն կը պատահի. Յովհաննէս Գաբեղիննեցի կը ճանչնայ պինքը պարզապէս «եպիսկոպոս» տիտղոսով (Գիրք Թղթոց, 78)։

Մ. Կաղանկատուացւոյ վերոյիշեալ տեղին, թէ Սիւնեցիք Աղուանքէն կը սեպնային «գլուխն օրհնութեան» եւ այն հրամանաւ Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսի, ուսոի Վրթանէսի ձեռնադրութենէն յառաջ արդէն, ինչպէս բացատրեցինք վերագոյն, կրնայ արդարանալ պատմութենէն։ Բայց թէ նաեւ Վրթանիսի օրով եւ անոր մահուընէ վերջը չարունակուած է սովորութիւնս, կը մնայ կասկածական։ Թերեւս Վրթանէս՝ այնու որ իւր ձեռնադրութիւնը ստացած էր Աղուանից եպիսկոպոսէն, մնաց անոր դերիշխանութեան տակ, իբրեւ եպիսկոպոս մը՝ արքեպիսկոպոսի իրաւասութեան ներքեւ։ Այսպէս ընդառաջ կ'ելլեն հարցեր, որոնց դժուարին է պանել ճշդիւտ պատասխան եւ հարկադրուած ենք դիմել ենթադրութիւններու։

Դժուարութիւն կը յարուցանէ նաեւ այն պարագան, որ Աղուանք, թէեւ դեռ երկար պահպանեցին իրենց անկախութիւնը, բայց

մէջ կը նկատուին հին վաւերագրերու մէջ պարզ եպիսկոպոսական անուղղակի : Այսպէս Յովհաննէս Երուսաղէմացի կը տա Ագաւան գրած Թղթին մէջ Եկեղեցւոյն գլուխը կ'անուանէ «երանելի հոգեւոր եղբայր եւ պաշտօնակից մեր Աբրա եպիսկոպոս Ագաւանից» : Նոյնը պիտի նաեւ Յովհաննէս կաթողիկոս կը տա Աբրա Թղթին մէջ (Գիրք Թղթոց, էջ 81) եւ Աբրահամ կաթողիկոս տա Մխիթար Թղթին մէջ (անդ, էջ 196) : Մեր Ագաւանից պատմագիրը, անանուն յոյն հեղինակը եւ Յովհ. Երուսաղէմացւոյ Թղթին խորագիրը զԱբրա Ագաւանից կաթողիկոս կը կոչեն :

8. Ուշագրաւ թուի ինծի նաեւ Տուրգեայ եպիսկոպոսի դէպքը, որ եպիսկոպոս ըլլալով համոզուած կը դառնայ ինք ինքն արքեպիսկոպոսին. եւ այս է պատճառը որ խնդիրը հանուի այս Երուսաղէմի հայրապետին առջեւ : Որովհետեւ խօսքը հաղորդուելն եւ հաւանիլ մասին է, իսկ այս գաւառները իրեն Սահմանակից Բիւզանդիոնի չէին կրնար Դուինոյ 555/56ի ժողովքի որոշումները համեմատիլ իրենց յարաբերութիւնները Բիւզանդիոնի հետ, թերեւս ինք Տուրգիոս «իրենց» այսինքն հեռացաւ Դուինէն, տարի պատ «վանի հեռաւորութեան» իրեն «արքեպիսկոպոս» դրծել : Այս պարագան անհրաժեշտ կ'երեւցնէ ընդունիլ թէ կար

Հայաստան՝ Դուինոյ կաթողիկոսարանէն անջատուած բաժնին մէջ արքեպիսկոպոս մը, Թեբեւս Վրթանէս ինքնին. եւ իրեն հետ էր մրցութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ եւ այն, որ Մակարի Թղթէն յառաջ գրուած էր Հայաստան Եւսաւքիոսի Թուղթը, ուր կարդդ էր խօսք եղած ըլլալ Սիւնեաց եպիսկոպոսի արքեպիսկոպոսական տիտղոսի մասին:

Ծանօթ է յետագայ շրջանի պատմութենէն Սիւնեաց եպիսկոպոսաններու ձգտումը պարծելու «մետրապոլիս» տիտղոսով (Մ. Կաղանկատ. 218): Անոր արմատը արդեօք Զ. դարու դէպքերու մէջ պէտք է՞ փնտռել:

Ի լուսաւորութիւն ցայս վայր ըսուածներուն հարկ է ի մերձուստ նկատել ուրիշ խնդիր մըն ալ, որ չօշափուած է Մակարայ Թղթին վերջը. կ'ըսուի.

«Զի ի միմեանց ընկալեալ ձեռնադրութեամբ գընորհան ոչ բերեմք պակասութիւն եւ միապատիւ ոչ իրաւունս վարկանիմք գկարգեալսն ուղղապէս եկեղեցւոյ. եւ գիտոմամոլ անձինս կշտամբեմք, որ խորհին հակառակ: Որպէս պատմեալ եղեւ մեզ գՏուրգեայ Բասենոյ եւ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսէ, որ սակաւուք ընդ Արիանոսս (Արիանոսեանս) միաւորեալ է եւ գարձեալ խղճեալ. եւ արդ այլ եւս յանդգնադոյնս խորհի, եպիսկոպոս միայն աթոռաւ եւ ընդ արքեպիսկոպոսին՝ ինքեամբ անձին տայ պատիւ, զոր չէ արժան ընդունել. գի ոչ եւ հարքն աւան-

*պետին այսպիսի ինչ հակառակութիւնս յեկե-
ղեցիս մուծանել, եւ անվայելուչ է համարել
հատասել, մինչեւ կոչմամբ ի պատիւ սքո-
ւոցն ժամանակէ»։*

*Թարգմանութիւնը յունարէն բնագրէն
շատ անյաջող եղած է. քան իմաստին պէտք
է հաւկնալ. Երբ ձեռնադրութեամբ մէկը կը
հանի որ եւ է եկեղեցական աստիճանի,
պէտք է նկատել աստիճանը ի չնորհաց
տրուած. եւ կարելի չէ մխիթարեան համո-
րել աստիճաններըը, առանց քահանա-
թեան։ Այս իմաստը աւելի բացայայտ կը
տեսնուի հայ պատմագրութեան մէջ առա-
ջինութենէն. «եւ ձեռնադրութեամբ ժառան-
գաւորքն մխիթարեան հատասելն, եւ ոչ
ըստ աւելիօքն հնոցանելն» (§ 3)։ Եւ իրեւ
օրինակ կը բերուի առ այս Տուրգեայ Բա-
սենոյ եւ Բագրեւանդեայ Եպիսկոպոսին
յանդուգն ընթացքը, որ քան աթոռին պարտ
եպիսկոպոս ըլլալով անձամբ անձին սր-
բեպիսկոպոսական պատիւը (սխորհուրդ) կու
տայ. այս ձեւ «հատասել համարելն»
սրբեպիսկոպոսի՝ անունի կը դառնայ. եւ
աթոռոյ պատուին ժամանակը մխոյն կոչ-
մամբ հնարաւոր կը նկատուի։ Այս մտու-
թիւնը աւտագոյ ժ. դարուն նաեւ Յով-
հաննէս Անձեւացի, որ կաթողիկոսական, սր-
բեպիսկոպոսական եւ եպիսկոպոսական աս-
տիճանները մխիթարեան կը տեսնէր, այս-
պէս սրամտարանելով քան Անանիա Մոկաց-*

ւոյ (Արարատ, 1897, էջ 277). «Այսմ աստուածային բարձրութեան ըմբռնակեալ ոմանք արդենապիսւո նորաձայնութեամբ՝ բառնան զերիցութիւն սուրբ աթոռոյն, համապատիւս զեպիսկոպոսունս եւ զՀայրապետան ասելով, թէ միապէս ունին զանուն եպիսկոպոսութեան՝ Հայրապետան, նոյնպէսնակ եւ զպատիւն, եւ չէ ինչ առաւել ոչ պատիւ եւ ոչ կոչումն, եւ եթէ է՝ կոչումն ձեռնադրութեան չկայ յեպիսկոպոսութենէ ի Հայրապետութիւն, եւ թէ զանազան անուանք մեծապօլիտք եւ արքեպիսկոպոսք եւ պատրիարք՝ մարմնական անուանադրութիւնք են»: Զարմանալի է որ այս վէճերու ժամանակ Տուրպեայ դէպքը չէ յիշատակուած:

Ո՞վ է «Տուրպիոս Բասենոյ եւ Բաղրեւանդեայ եպիսկոպոս»: Տուրգ (ըստ ՀՀ նաեւ Տուրբ) առանց տարակուսի աղաւաղուած հայկական անուն մըն է. եւ զուր է համեմատել Տուրգի հետ: Բասենոյ (ըստ այլ ՀՀ. Բասանու. Համմա. եւ «երկրին Բասանու», Փաւստ. 10, զոր Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, էջ 248, կ'ուզէ կարդալ «Բասենոյ») թեմին տակ առանց տարակուսի պէտք է հասկնալ Բասեն գաւառն: Թէ Բասեն եւ թէ Բաղրեւանդ Արարատեան նահանգի գաւառներէն են: Զ. գարու երկրորդ կէսին եւ ի սկիզբն է. գարուն ծանօթ են թ ղ թ ո ց գ ր ք ի վաւերապիրներէն հեռեւեալ եպիսկոպոսներն այս գաւառներու.

Բագրեւանդի։	Բասենոյ։
Տիրիկ, «ի Տիրիկանէ» (555) [13]։	Գիւղաք (555) [15]։
Մարկոս (555) [14]։	Նոյն «Բասենոյ եւ Մարգատոյ եպ.» (568/570) [16]։
Սահիմաննոս «Բագրեւանդոյ եպ.» (607) [18]։	Մանասէ «Բասենոյ եպ.» (606/607) [17]։

Այս ցուցակի մէջ չի տեսնուիր «Տուրպեռոյ» անունը. բայց պէտք է նկատել որ Մակարի Թուղթը պրուած է յունարէն, հետեւաբար այն տեղեկութիւններու վրայ, որոնք հոն պատահմամբ հաղորդուած էին հայրապետին բերանացի։ «Տուրպեռոյ» անուան վերայիշեալ ցանկի մէջ նշանակուած եպիսկոպոսներէն մէկուն հետ նոյնացման համար հարկ է նկատել ունենալ այս կէտը։ Երկու ներքագրութիւններու տեղիք կայ. «Տուրպեռոյ» ձեւը կա՛մ Տիրիկ անուան պատրուակն կ'ներքագրէ եւ կա՛մ Մարկոս յունական անունը հոյ պրոտասանութեամբ չրջուած է յունարէնի եւ ապա պաճաուուած է հոյ

---

[13] Գիրք թղթոց, էջ 73։ «Ի Տիրկաւէ» հոլովաձեւի մէջ թաղնուած է առանց ապահովութեան Տիրիկ. համեմատէ Յուսիկ, ի Յուսկաւէ։ Հ. Զ. Ալիշան, Այրարատ, 523 նոյնպէս ուղղական ձեւը կը համարի Տիրիկ· իսկ Տուրպեռոյ կը կարդայ Տուրքոյ, հետեւելով ուրիշ ձեռագիրներու։ Կը սխալի Ալիշան, երբ Տիրիկի եպիսկոպոսութեան տարին կը նշանակէ, 525։

[14] Անդ, 73, երկիցս։

[15] Անդ, 70, 73։

[16] Անդ, 78, 80։

[17] Անդ, 109, 146, 149։

[18] Անդ, 151։

*պըշապիրներէն: Նկատեցինք ի մերձաւոր եր-
կու ենթադրութիւններս ալ:*

*«ՏՈՒՐԳԵԱՅ» կ'ենթադրէ սկզբնապէս
մէջ յունարէն ΤΟΥΡΙΟΥ, ուր ունինք ՏԻՐԻԿ,
ՏԻՐԿԱՅ ձեւին երեք կարեւոր բաղաձայնները,
որուն կ՝ հնչափոխութեամբ կարող էր վո-
խանակ Κ նաեւ Γ լսուած ըլլալ յոյն ական-
ջին մէջ. ուստի նախնաբար տառադար-
ձուած՝ ΤΥΡΚΟΥ կամ ΤΥΡΓΟΥ. հայ թարգ-
մանիչը այս դրութիւնը չրջած է տառադար-
ձական օրէնքով հայերէնի՝ ՏԻՒՐԳԵԱՅ կամ
ՏՈՒՐԳԵԱՅ: Այս պարագային կրնանք Տուր-
պիոսը առանց մեծ դժուարութեան նոյնացը-
նել «Տիրիկ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսի»
հետ, որ ստորագրած է Դունոյ 555ի Մխա-
թանական Թղթին, Ներսէս Աչտարակեցւոյ
օրով:*

*Բայց Տուրպեայ համար կ'ըսուի թէ «որ
առաւուք ընդ Արիանոսս միաւորեալ է եւ
դարձեալ խղճեալ»: Իսկ Տիրիկ մին էր այն
ժողովականներէն, որոնք Ներսէս Բ. Աչտա-
րակեցւոյ հետ ստորագրած էին այն մեղա-
դրական Թղթին տակ, որ կը հրաւիրէր
Հայաստանի եպիսկոպոսները ի ժողով, քննե-
լու Յուժիկ Նեստորականներու խնդիրը
(553/54): Թուղթը կը դրուի ի մէջ այլոց
«ի Տիրկանէ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսէ,
ի Գրիգորոյ Բասենոյ եպիսկոպոսէ...» (Գիրք
Թղթոց, էջ 70—71): Ժողովը տեղի կ'ունե-
նայ 554ին Ծաղկազարդի օրը, եւ կ'որոշուի*

քանել կրծանել Մաժիկ Նեստրականներ առաջարն, որ յանուն Գրիգոր Մաժիկ մատենագրին չինուած էր ի Դուին (Գիրք Թղթոց, էջ 72—75):

Ուշագրաւ է հոս ուրիշ պարագայ մը. այս «Ուխտ մխիթարեան Հայոց աշխարհին» խորագրուած Թղթին առ առաքելական եպիսկոպոսաներս Թուին մէջ Բագրեւանդի Տիրիկ եւ Բասենոյ Գրիգոր եպիսկոպոսաներու անուններէն զատ կը յիշուի նաեւ «Մարկոս Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսը», առանց կոչման զուրկ:

Երկո՞ւ Բագրեւանդ եւ կամ մէկ Բագրեւանդի երկո՞ւ եպիսկոպոս պէտք է ենթադրել: Բայց պարզ հարց է հնարաւորը ըլլայ: Կը մնայ ենթադրել, թէ Բագրեւանդի աթոռին վրայ բազմած էր Տիրիկէն յաջորդ Մարկոս, կամ Մարկոսէն յաջորդ Տիրիկ. բայց երբ անոնցմէ մին հասաւ բարձր աստիճան, ընտրուեցաւ մեծաւոր իրեն աթոռակից: Թերեւս յետոյ, երբ Գրիգորի մահէն ետքը Թաթուլ մնաց Բասենոյ աթոռը, Մարկոս կամ Տիրիկ ժամանակ մը պրաւեցուցած եւ այդպէս նկատուեցաւ Բագրեւանդի երբեմնի եւ Բասենոյ ժամանակակից եպիսկոպոս: Յունարէն ակրոստիքոսին մէջ հայ պատմաւորներու Մարկոս արտասանութիւնը կարդալ էր ՄԱՐԿՈՍ առաջարձուած ըլլալ եւ այս ընթերցուածին հայերէն վերադարձութիւնը ՄԱՐԳԵԱՅ առած, որուն

սխալապրուքիւնը դիւրաւ ՏԱՐԳԵԱՅ եւ ՏՈՒՐԳԵԱՅ կրնար կարդացուիլ։

Մեւս կողմանէ հետաքրքրական է դիտել, որ Բագրեւանդի եպիսկոպոսի անունը՝ Տիրիկ կամ Մարկոս չի տեսնուիր Յովհաննէս Գաբեղինեցւոյ 568ին դրած կրկին թղթերու մէջ, իսկ Բասենի աթոռին վրայ կը նկատուի Ներսէս («ի Ներսայ») Բասենոյ եւ Մարդպատոյ եպիսկոպոս տիտղոսով (Գիրք Թղթոց, 78, 81)։ Ուստի Հայոց Կաթուղիկոսի Միաբանութեան ուխտէն դուրս եղած է Բագրեւանդի եպիսկոպոսն եւ յարած անուշտ Աղուանից եւ Սիւնեաց միութեան։ Բայց — ինչպէս կ'երեւայ — նաեւ այս խմբի մէջ անհանգիստ է եւ փառամոլական ձգտումներով տարուած (իրրեւ երկու աթոռներո՞ւ տէր)։ այս պատճառաւ ալ հոգ տարած վրթանէսին, որ խնդիրը հանած է Երուսաղէմի հայրապետի տեսանը։

Խնդիրը այս տեսակէտէ տնտեսով ալ լուծուած չ'ըլլար Տուրգեայ «Բասենոյ եւ Բագրեւանդեայ» թեմերու եպիսկոպոս յորջորջուելու կնճիռը։

Այս հարցը որչափ ալ այժմ անբացատրելի կ'երեւայ, բայց բարդութիւնն նոյն դարուն համար բոլորովին ալ եզական չէր։ Այսպէս տեսանք որ Բասենոյ եւ Մարդպատոյ թեմերը կը կառավարուէին «ի Ներսայ»։ Ներսայ յաջորդն Մանասէ 606/608 տարիներուն դարձեալ ըստ հնոյն միոյն «Բասենոյ

եպիսկոպոս» է: Ասպիկ, էջ 53 պիտէ որ Մովսէս Տարօնեցի մեծ պատմագիրը (= Խորենացի) «Բագրեւանդայ եւ Աղձոյնեաց եպիսկոպոս» է, թէեւ այլուր (82) պարզապէս «Բագրեւանդ գաւառի» եպիսկոպոս կը ներկայացնէ:

Ուսոյ պիտի հետեւցնեմ, որ Բասենի թեմը 555էն ետքը՝ երբ վախճանեցաւ Գրիգոր եպիսկոպոս, ժամանակ մը Բագրեւանդի եւ ապա Մարգպետոյ եպիսկոպոսներէն կառավարուեցաւ, մինչեւ որ ունեցաւ ի· պատրաստ սկիզբը անպահական եպիսկոպոս:

9· Աբիաթուսֆ: Կը ծնայ յուծել ուրիշ կարեւոր հարց մ'ալ, որ ընծայած է չատերուն առիթ Մակար Բ·ի այս թուղթը վերագրելու Մակար Ա·ին:

Թղթին մէջ երկուքս խօսք կ'ըլլայ «Աբիաթարութեան» մասին· Մակար յայտնելով որ «սրբական խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան Տեառն» ամենայն զգուշութեամբ կատարուի, կը պրէ· «զի մի Աբիաթարացն մերձ լինելով անուն Աստուծոյ եւ ճշմարտութիւնն հայհոյեցի» (2): Եւ զարմանալ թէ Տուրտիս եպիսկոպոս «սակաւուք ընդ Աբիաթար միաւորեալ է»: Բնականաբար նոյն ընդունինք թէ թուղթս 567ին գրուած է, չի կրնար մտածուիլ, թէ այս չրջանին երեւցած ըլլան է Հայս «Աբիաթարք»: Նաեւ Դ· գարու համար անհեղեղ է կարծել թէ Հայաստան Աբիաթար գոյութիւն ունեցած ըլլան:

Զ. դարու երկրորդ կէսին Արեւելեան Եկեղեցւոյն մտահոգութիւն կը պատճառէին վկայաւորաբար Եւտիքեանք (Միաբնեայք), Քաղկեդոնականք: Վերջիններս չէին կրնար ակնարկուած ըլլալ Մակարայ Թղթին մէջ: Ուստի խօսքը Եւտիքեանց կամ Միաբնեայց մասին կարող էր ըլլալ:

Ես կը կարծեմ թէ «Արիանոսք» կա՛մ սխալ լմացումն է յունարէն ակզբնագրին αἱρετικὸς, αἱρεσιώ ης, «հերձուածող» բառին, եւ կա՛մ աւելի հաւանօրէն «Արիանոսք» գործածուած է իբրեւ հակադրութիւն «Նեստորիանոսք» յորջորջման: Միաբնեայք սովոր էին այս դարուն «Նեստորիանոսք» կոչել ի քրիստոս երկու բնութիւն դաւանողները, ուրիշ խօսքով «Քաղկեդոնիտ»ները, Հռոմէականները[19]: Կ'երեւայ թէ հակառակորդներն ալ «Արիանոսք» կ'անուանէին զանոնք, որոնք ի քրիստոս մէկ բնութիւն կը խոստովանէին, ուստի յաճախակի Միաբնեաները: Հերձուածապետներուս վարդապետութիւնը թէպէտ վաղուց անհետացած էր հրապարակէն, բայց անուննները կ'ապրէին դեռ: Հետաքրքրական է այս տեսակէտով Միխթար Գոշի մէկ աղօթքը, որուն կարմրագիրն է. «Աղօթք Միխթար Գոշ վարդապետի վասն Արիանոսականացն եւ այլոց հերձուածողացն, զի յորժամ զղջանան, ընթեռնուն ի վերայ նոցա եւ

---

[19] Համա. Գիրք Թղթոց, էջ 62, 66, 77, 79 եւն:

օծանէն առեր լեզով ... իսկ Նեստորեանոցն եւ Եւտիքեանոցն ոտ խոստովանութեն տուտոց եւ նզովել պնդրաւածն եւ օծման չեն պէտք» (Էջմիածին, Պետական Մատենադարան, թ. 960, թղ. 304 բ. թ. 953, թղ. 612 բ):

Այս ննջատրութեանս հետ ունեմ թղթին այն տեղին ուր կ'ըսուի. «զի ոչ Արեանոցն մերձ լինելով» այս ինքն «համանեալ հերձուածողներուն»: Իսկ մեր երկրին յիշատակութենն են Տարսեղեա «առաքաւոր ընդ Արեանոս մեռանելոյ եւ զոտքանալ խղճալ» (§ 14) *ուղղակի Մխիթարայց մտեն է եւ կ'անհետկէ Ներսէս Աշտարակեցւոյ մէկ ժողովը, որ գումարուած է «ի գաւառն եւ հինգերորդ ամի Մանուէլ արքայիս արքայի», այն է 555/56 «յորում հոգեւոր մանկիս որ էհաս մեզ յանիծեալ Նեստորականաց» է Դուին, ուր ներկայ էին «մեք (Ներսէս կաթողիկոս, Մերչապուհ Տարօնոյ եւ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսք) եւ այլ եպիսկոպոսունք եւ իշխանք եւ ազատք Հայոց». եւ «պանիծեալ Նեստորեանոս որչեալ ի սրոյ եկեղեցւոյ եւ յամենայն ուղղափառ կարգաց մերոց խղեալ ի բաց ընկենցաք»* (Գիրք Թղթոց, էջ 76): *Նոս խօսքը «ի վերայ Հոռոմին» է (ինչպէս բացայայտ կը գրէ Սբրահամ Կաթողիկոս, Գիրք թղ. 194), կամ ուրիշ խօսքով «Քաղկեդոնականաց» մտեն (ինչպէս կ'արտայայտուի Յովհ. Գաբեղե-*

նեցի, անդ էջ 79): Տուրպիտա կ'երեւայ թէ մանակցած է այս ժողովին եւ «մխարանեալ ընդ Աբիանոսա», այս ինքն Մխարնեայս: Ուստի հարկ չկայ Աբիանոսեան Տուրպիտա մը դանելու համար փոխադրուիլ մինչեւ Դ. դար:

Այս Նեստորականները պէտք չէ շփոթել նոյն դարուն ստէպ ստէպ յիշուած «Ժուժիկ Նեստորականներու» հետ: Այս Ժուժիկ Նեստորականները, որոնք հալածուեցան Հայաստանէն 554ին, նոյն դարուն վերջերը կրկին երեւան ելան Աղուանից աշխարհը եւ Վրաստան, որոնց դէմ ապա մաքառեցան Վրթանէս քերթող եւ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը [20]:

Կը հետանանք այս եւ նման հանգուցաւոր խնդիրներէն, յուսալ թէ շուտով առիթը պիտի ունենանք դառնալու անոնց մեւանդամ: Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոսի թուղթը երուսաղէմէն՝ առանց տարակուսի ունի կապ Մակարի թղթին նախաւոր պատմութեան հետ. իսկ Յովհաննէս Երուսաղեմացւոյ թուղթը նկարագրութիւնն է արդէն 572ին յայտարդող դէպքերուն: Այս թղթերու վերլուծութեամբ նոր լիատոտ պիտի առնեն թղթոց դրքի մէջ պահուած Ջ. դարու վերաբերեալ վաւերագիրները. եւ այսպէս տիրող խաւարը չատ կէտերու մէջ պիտի փարատի: Այս լոյսի

---

[20] Տես իմ Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1910, էջ 175—197:

տակ նաեւ 593ին տեղի ունեցած եկեղեցական դէպքերը պիտի դանեն նոր լուսաբանութիւն:

10· Մակարայ թղթին հնագոյն բնագիրը եւ այժմեական խմբագրութիւնը: — *Թղթիս այժմեան օրինակը, պահուած Կանոնագրքի մէջ, կը ներկայացնէ համառօտութիւն մը ընդարձակ բնագրին, կատարուած առանց տարակուսի ԺՍ· դարու սկիզբը:*

Սկզբնագիրը, այնպէս ինչպէս եղած էր Մակարի ձեռքէն, եղած է ընդարձակ, առանձին մատեան եւ դիմակերպութեամբ: Բնագրին այս կազմութիւնը կը նկատուի նաեւ այն բնորոշներէն, որ պահպանուած են այժմեան օրինակին աւելորդներու մէջ: Բայց աւելի ապացոյց է այն յատկերութիւնը, որ ունեցած է մեղի Անանիա Հաղբատացի իր ի Յայտնութիւնն եւ ի Ծնունդն Քառին մէջ: Անանիա ունեցած է աչքի առաջ ընդարձակ բնագիրը:

Որպէս դի կարկատուն ընծայուի այս համառօտածին կարեւորութիւնը, յառաջ կը բերեմ ամբողջը՝ առնթեր դնելով համառօտ խմբագրութեան համապատասխան տեղիքները:

Համառօտած Անանիայի խօսքերուն համաձայն «գրեալ է այսպէս ի վեցերորդ գլխի Հրամանի խրատուութեանն»: Համառօտ խմբագրութեան մէջ խանգարուած են գլուխները եռեւռաւոյութեամբ եւ յապաւմամբ,

թէեւ նախերգանքի մէջ պիտի է դեռ նախնականին յատակագիծը: Ինչ որ Անանիա պատած է Զ. գլխուն մէջ, այժմ պահուած է Բ. հատուածին մէջ: Հատուածն է (էջ 5—6).

Անանիա Հաղբատացի. Թուղթ Մակարայ:

*«Բայց կարգաւորու-
թիւն մկրտութեան սրբոյ
աւազանին եւ վոյթ յո-
ժարութեանն երից տո-
նից, յորում առաւել եւս
փափագեն մեզ ազգ (?)
փութացուցանել ի մկըր-
տութիւն զընծայեալսն
Աստուծոյ, եւ կատարել
զօրինակ մեծ վրկական
խորհրդեանն, որ ի սուրբ
եւ յերեւելի աւուրս կա-
տարեցաւ: Եւ զայս մեծաւ
փափագանօք փութան կա-
տարել ի սուրբ տեղիս
Քրիստոսի, զոր պարտ է
եւ ամենայն քրիստոնէից
երկիւղածաց Քրիստոսի
կատարել ի նոսա զկո-
չումն մկրտութեանն ի
սուրբ Յայտնութեան
ծննդեան տեառն, եւ վըր-
կական Յաւակի կենարար
յարչարանացն Քրիստոսի
եւ ի չնորհալից պենտե-
կոստէին, յորում աս-
տուածային էջք Հոգւոյն
կենդանարարի ի մեզ ծա-
ւալեցան: Զոր պարտ է*

պիտաքանչիւր ասնիցն պատճառ՝ Ծննդեան եւ Մկրտութեան ծանուցանել, պի եւ զուք ի նոյն վարքացեալք կատարիցէք: Քանզի լուաստ Ծննդեանն Քրիստոսի եւ մեր մեզսաքաւիչ ծնունդ արդ աւազանին ի նմին փրկական աւուրն կատարեցաւ. պի ի նմին աւուր առ յանձն մկրտիլ յաղագս առ մեզն պիջանելոյ: Զի ոչ ևթէ ինքն կարօտ ինչ էր արդութեանն, այլ զմեզ կամեցաւ արթիլ ի մեզացն պղծութենէ. որ մեծաձայն կոչմամբ ստակէ առելով. ևթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստուծոյ. զի բատ նմին օրինակի ծնեալք ընդ նմա եւ մկըրտեալք ընդ նմին եղիցուք յաւուր Ծննդեանն Քրիստոսի: Իսկ ի կենսաբեր Յարութեանն զառակին ի ձեռն մեռուցանելոյ զմեզս մեր ի ջուրս աւազանին՝ նմանողք լինիմք մեռելութեան մահու Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ երեկին ընկղմամբն թաղել ի ջուրս սրբոյ աւազանին՝ զերեօրեայ թա-

Եւ երեկին ընկղմամբ թաղեալ ի ջուրս սուրբ աւազանին զերեօրեայ թա-

դումն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր եւ աստուածային առաքեալն, պարզեւով նոցա ձեռս ի վերայ *մկրտելոցն* դնելով, *ընդունելով* պարգեւս ի Հոգւոյն *Չնորհաց*: *Ըստ նմին օրինակի եւ մեք ի նմին աւուր* ձեռս ի վերայ *մկրտելոցն* դնելով նոյն Հոգի պարգեւի, *զորոյ զօրինակն զգուշութեամբ անխափան կատարեմք, զի կատարեալք լիցուք*: — *Ջոյս Մակարիոս*:

դումն տեառն նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն· զոր եւ աստուածային առաքեալն յայտնապէս ցուցանէ ասելովն, թէ թաղեցաք ընդ նմին մկրտութեամբն, նմանողք եղիցուք նմանութեան մահու նորա, զի նորոգութեամբ յարութեանն հաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտենից: *Եւ այսպէս ուղիղ դաւանութեամբ* ձեռս ի վերայ դնելով պարգեւել *լինի Հոգին սուրբ ի վերկութիւն մեզ, լուսաւորելով զկոչեցեալսն յարդեկրութիւն*: Եւ հաւատովք օծանիմք յիւղ սրբութեան:

11· Եռեւառաջութիւներ: — *Անանիա Հայբատացւոյ այս ընդարձակ յառաջբերութիւնը բաւական է արդէն կարմելու համար համոզում թէ Թուղթս կանոնադրքին մէջ*

նեա առնուած է կրճատումներով եւ փոխ-
խաթխումներով: Հատուածը յատուած է ան-
ուշա այնպիսի հրահանգներ, որոնք ժամա-
նակի ըմբռնումներուն անհամապատասխան
երեւցած են: Թէպէտ այժմ ի վիճակի չենք
ճառնացոյց ընելու եւ լրացնելու այս կրճա-
տումներն եւ փոխխաթխումները, բայց կա-
րող ենք ճատիկ ընթերցմամբ նշմարել ինչ
ինչ տեղիքներ ուր խանգարուած է բնագիրը
փոխխաթխումներով (համմա. § 12) եւ նուա-
ստացութիւններով: Աւելորդ չեմ համարիր
ուշադրութիւն հրաւիրել հոս այս նուա-
ստացութիւններու վրայ, որոնք չօշափելի
են պարզ ընթերցողի մ'առջեւ: Հատուած-
ներու այս ուղիղ դասաւորութիւնը անհրա-
ժեշտ է բնագրին ուղիղ լմացման համար:
կը ներկայացնեմ իմ տուչքութիւններս
երբեւ փորձ բնագրին վերականգնութեան
համար. առանց վերծանելու անոնց հիման
վրայ վերականգնելու բնագիրը իմ հրատա-
րակութեանս մէջ, ուր չանք տարուած է
պնել հրատարակի վրայ թուղթս այնպէս,
ինչպէս աւանդութիւնը հասցուցած է մեզի:

Հատուածներու դասաւորութեան հա-
մար իմ տուչքութիւններս են.

§ 2. 10 «Խնդրեցին զերկն պատասխա-
նիս». նախարանին այս տողը կ'ենթադրէ իր
շարունակութիւնը § 3, 1—4, 9 «Այլ եւ ա-
սեալ — եւ քահանայս Հայոց»: Մակար
Թղթիս սկիզբը կը պատմէ թէ Հայաստանէն

եկան պատգամաւորները. ներկայացուցին իրեն Թուղթ եւ պատմեցին իրենց տպաւորութիւնն Երուսաղէմէն եւ զարմացան թէ այն սուրբ արարողութիւնները, որոնք կը կատարուին Երուսաղէմ, եւ այն բարեկարգութիւնները եկեղեցական կարգերու, որոնք հոն կ'ի֊չխեն, կամ անծանօթ են Հայաստան եւ կամ չատ թերի կը կատարուին: Կը խնդրեն պատգամաւորները ոչ միայն «զգրոյն պատասխանի», այլ եւ հրահանգներ կամ ապարարութիւններ եկեղեցական կարգերու մասին: Մակար Թէպէտ զբաղած է, թէպէտ անձամբ տկար է (յաւ եւս Երուսաղէմեան եկեղեցին կը գտնուի յուզումներու մէջ), բայց եւ այնպէս կը գիջի պատասխանել մխիթան խորհրդով եպիսկոպոսաց: Այս յարակցութիւնն դէպքերու եւ գաղափարներու կը տասյուի միայն մեր առաջարկած դասաւորութեամբ: Այստ նաեւ յաջորդ հատուածը կը գանէ կապակցութիւն. այս ինքն՝

§ 2. 11—23 *«զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք — որ եղեւ վասն զբաղմեան կարգաց եկեղեցւոյ»* կը զօրուի իմաստնալից կերպով § 4, 9 *«եւ բազում զգուշութեամբ եւ երկիւղիւ կատարել»... հատուածին հետ: Պէտք է նկատել, որ խմբագրիչը մուծած է հոս յաւելուածական մաս մը եւ խանգարած այսու՝ Թղթին բնական ընթացքը: Պիտի առաջարկեմ § 2, 19—22 կարգալ հետեւեալ ձեւով եւ կցել անմիջապէս § 4, 9ին. «եւ զամենայն կանո֊*

նպատակն արդ ժողովին, որ եղեւ ման
պրութեան կարգաց ևկեղեցւոյ, զոր կարեւոր
է ընդունել ամենայն բարեպաշտաց | եւ բա-
զում պղուչութեամբ եւ երկիւղիւ կատարել
պարտաւորութիւն մեծի Աստուա-
ծոյ» . . . : Այս ընթերցուածով «որ ման հե-
ռաձգողացն եղեւ» անխափան յաւելուածը կը
ջնջուի, եւ յաջորդ «որ եղեւ ման պրութեան
կարգաց ևկեղեցւոյ» կը դառնայ իւր պատչա
ռակը: Ասոքը, ինչպէս վերագոյն բացա-
տրեցի, Ստեփաննոս Սահմանագրութեանց մա-
նին է, որոնք ստեղծուած են Ստեփանոս Ժո-
ղովին մէջ ոչ թէ «ման հերձուածողաց»,
այլ «ման պրութեան կարգաց ևկեղեցւոյ»:

§ 8. 1—19 Մակար այս հատուածի մէջ
կը խօսի մարդապետական ոճով ևկեղեցւոյ
կարգերու յօրինուածութեան եւ նախա-
պետական գաւակարգերու վրայ. կը ապա-
ւէր որ սեռականին եւթը աստիճան դրծնական պատուէրներ: Այս դրծնականը
չօշափուած է § 14, 5—23 «պի ի մխիանց ընկալեալ — խորհել երկու յօտարէ»: Սիրոյ
այս հատուածը կը դառնայ այժմ իւր սեղը
անհամապատասխան նախորդ եւ յաջորդ
տողերուն: Իր պատչաճատոյն սեղն է § 8, 19,
երկու չարունակութիւն «ի նմին կացցէ»
տողին:

§ 9. 1—2 խոստովանութիւն մրն է. նա-
խորդ հատուածին հետ կապակցութեան մէջ
կը խոսանայ ճանչնալ թէ ևկեղեցական նախ-

բանեւութեան մէջ ի՞նչ պաշտօն ունի իւրաքանչիւր աստիճանաւոր: Այս կէտերուն կ'անդրադառնայ Մակար § 9, 10—24, «պի զաւրք մկրտութեանն — որոշեցի յԱստուծոյ»: Մինչանկեալ տողերն՝ 3—10 «Արդ մխանութեամբ — հաստատեալ հինանայ» կը վերաբերի թղթին վերջաբանութեան եւ կը պանեն իմաստ մխայն § 14ի սկիզբը: Այսու § 14 ամբողջապէս կը կազմէ թղթին վերջաբանական մասը, զեղեցիկ չափկապմամբ § 9, 3—10, § 14, 1—5 եւ 24—26 տողերու:

Առաջարկութիւններս վատահ եմ թէ պիտի պանեն ընթերցողներուս հաւանութիւնը:

12· Ա·—Ը· հատուածներու (§ 6—13) խոստաբանութիւնները կամ հարցումները հաւանօրէն ներմուծուած են *այն ձեռքէն, որ համառօտած է թուղթս եւ առած կանոնադրքի մէջ: Այս ներմուծութիւնը կատարուած է նպատակաւ, որ կանոնական հրահանգները զուրս ցցուին. նմանութեամբ թաղէի կանոնաց, զոր կարդացած է անպատճառ: Ուստի Ա·—Թ· հատուածները ալ վերջին ժամանակէ են: Բայց սկզբնագիրը ունեցած է իւր սեպհական դիւակարդութիւնը. այս կը տեսնուի Մակարի ակնարկութենէն, երբ կը դրէ· «եւ արդ եկեալ ի խնդիր առուգիւ ըստ* նախասացեալ գլխոցն *արասցուք սկիզբն»* (§ 5): *Ակնարկուած «նախասացեալ գլուխները» առանց տարակուսի § 3 հատուածին*

մէջ թուած կէտերն կը յարաբերեն, զորոնք «առուգիս», այս ինքն մի առ մի չօշափել կ'ուզէ: Դժբախտաբար այժմ չեն պահուած նախնական բաժանումները. բայց կը ճանչնայ զանոնք Անանիա Հաղբատացի (առ'ա վերը). յապաւումներ եւ վրիպակներ կրած են այս բաժանումները հաւանօրէն առնոր համար, վասն զի կը պարունակէին կէտեր, որոնք իրենց քաղկեդոնական-յունական ուսմունքներով համապատասխան չէին լիով հայկական ըմբռնումներուն:

Այս է պատճառը որ այժմ § 9, հատուած Դ կը ներկայացնէ հարցում մը, որուն պատասխանը յապաղմամբ կը տրուի: § 12, է. հատուածի վերնագիրը բոլորովին աւելորդ կ'երեւայ. որովհետեւ Զ. եւ է. հատուածները նախնաբար մէկ ամբողջութիւն եղած կը թուին. այս ինքն՝ «Չիրկական խորհուրդ մարմնոյ եւ արեանն Տեառն պարտ է երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ կատարել... [եւ պարտ է] հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ...»: Թ. հատուածն մնացած է այժմ առանց նման խոստացանութեան:

13. Մակարի Թղթէն մաս կոչումներ քաղած է նաեւ Վարդան Այգեկցի: Ունի աչքի առջեւ անոր «Վկայութիւնք վասն Ծննդեան Քրիստոսի եւ Մկրտութեանն», որ անանուն կը գտնուի Ձեռագիրներու մէջ:

Այս տեղ կը գտնեմ հետեւեալ հատուածները.

1· «*Մակարայ Երուսաղեմի հայրապետի։ — Մկրտութեանն խորհուրդ* (678 *խորհրդոյ*) *յերիս ոծնս առաւել փակեցին* (678 *փակեցեն*) *հարքն մեր, ի Զատիկն, ի Պենդակոստան, ի Ծննդեան եւ ի Մկրտութեանն, զոր ի միում աւուր ոծնեմք*»։

Ձեռ. Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 324, 58*ա.* 678, 87*ա*։

2· «*Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետի։ — Պարտ է զսուրբ հացն ըստ առաքելոցն աւանդութեանց ջերմ հանել ի սեղանն առանց իրիք խառնուածոյ, զի ապականացու իւիք ոչ փրկեցաք, այլ անապական մարմնով եւ արեամբն Աստուծոյ*»։

Ձեռ. 324, 62*ա.* 678, 94*բ*։

Այս հատուածը նոյն Մատենադարանի թ. 115, 27*ա.* *ունի այսպէս.*

«*Սուրբ հայրապետն յԵրուսաղէմի Մակար գրեաց առ Վրդանէս կաթողիկոսն Հայոց։ — Հանեալն ի սեղանն հաց սուրբ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան եւ բաժակ անապակ առանց իրիք խառնմոյ* (sic) *լեցի*»։

3· «*Դիոնեսիոս Աղեքսանդրի, եւ Մակար Երուսաղէմի եւ Ասոր* (°) [*կոս*] *Կոստանդնուպաւղոսի առեն մխաբան թէ աւետարանիչն աճուճն Քրիստոսի պայծառի լինելն աչխարհի ասէ. եւ ոչ խմորոն հացին որով ամանք պատարագեն զանապական տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս*»։

Ձեռ. 324, 62*ա*։

Այս վկայութիւններէն առաջինը թերեւս համաոտութիւնն ըլլայ Անանիա Շիրակացւոյ յառաջ բերած հատուածին առաջին մասին: Մակարայ Թղթին մէջ չկայ նման տեղիք:

Երկրորդ վկայութիւնը պրիթ բառ բառ կը գտնուի Թղթին Ե. հատուածին մէջ: Երրորդ տեղիքը շատ ընդհանուր ակնարկութիւն մըն է, եւ աւելորդ է նկատի առնել հոս:

Յամենայն դէպս այսպիսի վկայութիւններէն այն պարզ է որ Մակարայ Թուղթը շատ տեղմուած, համաոտուած ձեւի մէջ հասած է մեզի: Բայց ընդարձակի պատճութիւնը կը նկատենք յոյս, գտնելու պայմանով որ ամբողջութեամբ:

14. Մակարայ Թղթին բնագիրը համաոտուած ձեւի մէջ *թէեւ ծանօթ է արդէն ամբողջութեամբ, բայց կը կարօտի դեռ ուղղութեան համեմատութեամբ ծանօթ ձեռագիրներու: Այս ձեռագիրները առանց բացառութեան կանոնագիրքեր են. նոյն իսկ Թղթոց գրքի մէջ պահուած օրինակին նախադասութիւնը, ինչպէս ակնարկեցինք գրութեան սկիզբը, եղած է կանոնագիրք մը:*

Մեզ Հայ կաւոնագիրքը իր այժմեան խմբագրութեան մէջ հակառ մասով համախմբուած է Ը. դարու առաջին քառորդին Յովհաննէս Օձնեցւոյ ձեռքով: Կանոնագրքին

կցած Յիշատակարանին մէջ կը գրէ Իմաստասէր Կաթողիկոսը հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները. «Լուսաչափիլ ճանապարհ առ Աստուած հնազանդութիւնն՝ ընդհանուր հաւատացելոց Քրիստոսի կաղմեցին սուրբ հարքն զկանոնական բանից *դիտաւորութիւն. ... Եւ վասն զի ոմանք առ ոմանս եւ* ոչ ամենեքին առ ամենեսեան սոքա սերմանեալ, կամեցայ զբովանդակ *զառ ի նոցանէն* կանոնական սահմանեալ բան ի միում տեղւոջ գեղեցկագործ մատենիւ *ի հայրապետանոցի սսու* (Դունոյ) արձանացուցանել: *... Զի զուարճութեամբ անձանց իմով աշխատութեամբ սիրով կամեցայ հանդուցանել զբազմախոյզ խնդիրս: Քանզի* գրեցաք ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շարակարգութիւնս, այլ եւ զժամանակն եւ զպատճառն ի սոյն յայս ի ներբս ածեալ յաւելաք. ընդ նմին եւ զգլուխս ացնիւրոց համառօտեալ բանիւք ի սկզբան անդ նախակարգեցաք, *զի անաչխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գոյէ խնդրողն*[21]»:

Յովհաննէս Իմաստասէր այս Հաւաքման մէջ ոչ միայն հոգ տարած է ի մի հաւաքել հրապարակի վրայ գտնուած կանոնական դրուածքները, այլ եւ — ինչպէս կ'երեւայ — կանոնագրքին ծաւալը չատ չընդարձակելու համար՝ սեղմած է կանոններն աւելորդ

---

[21] *Յովհ. Իմաստասիրի Մատենագրութիւնք. Վենետիկ* 1833, *էջ* 115—116:

մասերու յարաւմամբ: Այսպէս, օրինակի համար, յարաւումներ կրած է Բարսղի առ Ամֆիլոքիոս կանոնական թուղթը, ինչպէս ոչոչ կու ասոնց յունարէն սկզբնադիրն եւ հայերէն հին թարգմանութեան համեմատութիւնները. այս կէտի վրայ մենք պիտի խօսինք ապրա:

Նախնաբար այս Հաւաքումը կը բաղկանար Ա.—ԻԵ. կանոնամասերէ: Յաջորդաբար կցուած են անոր ուրիշ յաւելուածական մասներ. 1098ին Կ'ամփոփէր Հայոց կանոնադիրքը արդէն ԾԳ կանոններ. իսկ 1635ին՝ ԿԲ: Ասոնք ԻՉ—ԾԳ—ԿԲ կանոնամասերը. սկսեալ Սիոն կաթողիկոսի կանոններէն, պէտք է նկատել արտաքոյ Յովհ. Իմաստասէրի կանոնագրքի յաւելուածներ:

Ճիշդ այս յաւելուածական մասերու մէջ դեռևս ուած է նաեւ Մակարի թուղթը իբրեւ Լ. գլուխ, համաձայնելով ինչպէս կը պահանջէր կանոնագիրքը:

Եւ արդեօք Մակարի թղթին բախտը կապուած է այսպէս կանոնագրքին հետ, ներուն մեզի այս տեղ խօսիլ համաձայն Հայ կանոնագրքի ինձ յանձնած ձեռագիրներուն եւ անոնց համեմատման վրայ:

15. Յովհաննէս Օձնեցւոյ համախմբած եւ յետագային ընդարձակուած կանոնաց մատեանը իր հնագոյն ձեւի մէջ պահուած է մեզի Նոր–Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին մէջ: Ձեռագիրս մանր

նկարագրութիւնը առած է Սմբատ Տէր-Ալեսիքեան իւր Նոր-Ջուղայի Հայերէն ձեռագրութեան Ցուցակին մէջ: Այս Ցուցակը հաճած էր հեղինակը դնել ազնուաբար տրամադրութեանս տակ 1925ին ի Տիղիս, օգտուելու անկէ ամենայն ազատութեամբ: Իմ խորին շնորհակալութիւնս Սմբատ Տէր-Ալեսիքեանին նաեւ այս տեղ հրատարակաւ:

Ձեռագիրս 131 համարը կը կրէ այժմ Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին մէջ եւ ունի հետեւեալ նկարագրութիւնը, առնուած քաղուածաբար յիշեալ Ցուցակէն (Տէր Ալեսիքեան, թ. 535):

Թուղթ՝ 333: Մեծութիւն՝ 23,6 × 16,6 սմ.: Գրութիւն՝ մխասիւն: Տողք՝ 26: Նիւթ՝ թուղթ: Գիր՝ մէջին մեսրոպեան երկաթագիր: Գրիչ՝ Յովհաննէս: Ժամանակ՝ 1098: Տեղի՝ Յովհաննայ անապատ յԱրմէնի լերինն:

Մատենիս բովանդակութիւնը կը նկատացնէ հետեւեալ ցանկը, որ բան մասին Յովհաննէս Օձնեցւոյ կազմածը կ'երեւայ.

Շարադրութիւն կանոնաց եղեալ. եւ այս կարգ եւ չափ գլխոցն:

Ա. կանոնք առաքելական. գլուխ ԼԳ:
Բ. Առաքելական ի ձեռն կղեմա. ՁԸ:
Գ. կանոնք հարցն հետեւողաց. ԻԷ:
Դ. „ Նիկիա մեծ ժողովոյն. Ի:
Ե. կանոնք Անկիւրայ. Ի:
Զ. „ կեսարիայ. Ժ:
Է. „ Նիւս կեսարիայ. Ի:

Ը. „ Գանգրայն. ԻԳ:
Թ. „ Անտիոքայն. ԻԵ:
Ժ. „ Ղաւոդիկեայն. ԾԵ:
ԺԱ. „ Սրբոյն Գրիգորի. Լ:
ԺԲ. „ Սարդիկեայն. ԻԱ:
ԺԳ. „ կոստանդինուպաւլսի. Գ:
ԺԴ. „ Եփեսոսի ժողովոյն. Զ:
ԺԵ. „ Աթանասի հարցմունք. ՁԸ:
ԺԶ. „ Բարսղի կեսարացւոյ. ԾԱ:
ԺԷ. „ Ս. Սահակայ. ԾԵ:
ԺԸ. „ Շահապիվանի Հայոց. Ի:
ԺԹ. „ Սեւանդեայ. ԺԴ:
Ի. „ Ներսիսի եւ Մեղրշապհոյ. ԼԵ:
ԻԱ. „ Յովհաննու Մանդակունւոյ. Թ:
ԻԲ. „ Աբրահամու Մամիկոնեայ. Գ:
ԻԳ. „ Սահակայ վերջնոյ. ԺԳ:
ԻԴ. „ Յովհաննու Իմաստասիրի. ԼԲ:
ԻԵ. „ Սիոնի Հայոց կաթ.ի. ԻԲ:
ԻԶ. „ Առաքելոյն Թադէոսի. ԼԳ:
ԻԷ. „ Առաքելոյն Փիլիպպոսի. Ը:
ԻԸ. „ Անտիոքա Բ. Թ:
ԻԹ. „ Եփեսի խորին Ասորւոյ. Ը:
Լ. „ կեսրիի Ագէքսանդրացւոյ. Ե:
ԼԱ. „ Եղիայի (Եղիշէի) վարդապետի. Զ:
ԼԲ. „ Անտիոքա Բ. Ա:
ԼԳ. „ Նիկիայ Բ. ՃԺԳ:
ԼԴ. „ Վաչագանայ Ագուանից. ԻԱ:
ԼԵ. „ Բա(ր)սղի պէսպէս ախտից-
մշբ:

ԼԶ.	,,	Աստուածածնի. Լ:
ԼԷ.	,,	Դնա տուբք ժողովոյն. ԺԱ:
ԼԸ.	,,	Մակարա երուսաղէմի հայ-պետի. Թ:
ԼԹ.	,,	Սահակայ Հայոց կաթ. Ա:
Խ.	,,	Յովհաննու Մանդակունւոյ. Ա:
ԽԱ.	,,	Տուբք ժողովոյն կարնոյ. Թ:
ԽԲ.	,,	Սրբոյն Ներսիսի երիտրի. ԻԳ:
ԽԲ. (!)	,,	Յովհաննու Մանդակունւոյ. Է:
ԽԳ.	,,	Սրբոյն Դիոնէսիոսի. Ա:
ԽԴ.	,,	Եպիփանու կիպրացւոյ. Գ:
ԽԵ.	,,	Յովհաննու երուսաղէմացւոյ. Ա.
ԽԶ.	,,	Յիպոլիտոսի սրբոյ. Ա:
ԽԷ.	,,	Նեքտաւեայ Հռոմա. Ա:
ԽԸ.	,,	Մելիտոնի եպիսկոպոսի. Ա:
ԽԹ.	,,	Սրբոյն Սերբիանոսի. Ա:
Ծ.	,,	Սոկրատայ. Բ:
ԾԱ.	Կանոնք	Դիոնիսի Աղէքսանդր. Ա:
ԾԲ.	,,	Մանուէլի. Ա:
ԾԳ.	,,	Կլեմա Հռոմա եպիսկոպոսի. Ա:

Գլխաւոր յիշատակարանն է, հետաքրքրական նաեւ իւր պատմական բովանդակութեամբ.

Փառք... Յորում ժամանակի հանդիպի թէ թուականիս Հայոց ՇԽէ. ի հայրապետութեան աստուածապատիւ տեառն Գրիգորիսի ի գահոյ Ա. Գրիգորի՝ ամենայնիւ

Տայցն նմանեալ բանիկարգութեամբ. եւ պէ-
տեմ խոտութեան եւ բամբասելով էր ժո-
ժանակս ի բնակարութենէ սրտանից, զոյր
ամենա վերոյ Տարտառոսոյ ձեռնադիր ե-
ղեալ էր եւ ինքն զանխորտակ պանդխտու-
թեամբ սրտիճկ եւ վհատութեամբ զարմա-
նալ [22]: Էին որոց ուսումնական եւ վարժա-
կենցաղ վարդապետք որդիք Գէորգ Մեղրն կոչեցեալ [23], եւ Կիրա-
կոս [24], որք վարժք յաստուածային ոչ
անեալք վարդապետական հանճարեղութեանցն՝
յարիչնս ուսոյն խորհրդոյն ի սուրբ եւ ի պա-
տիւ, վոյժք յանձն էր եւ յուսոյցանել. եւ

[22] Ասաքս Գրիգոր Բ. Վկայասիրի մասին է, որ
իր տեղը Գէորգ Լուսոյին կարգելով առանձնացաւ
Սեաւ լերս, ապա ճանապարհորդեց Եգիպտոս եւ
Կ. Պոլիս եւ թարգմանել սուրբ եւ այլ գրքեր
յունարէնէ եւ սարքելէն:

[23] Գէորգ Մեղր կը յիշուի Գրիգոր վկայասիրի
թարգմանել սուրբ գրքերու յիշատակարաններու մէջ
չաս առէպ. Յովհ. Ոսկեբերանի Գործք Առաքելոյն
մեկնութեան յիշատակարանին մէջ կը յիշէ գինքը
1176ին թարգմանիչը կիրակոս. «զոր սա եւ ... գե-
րեկ աւուրբք եւ խոհականութեամբ գերբայրն մեր եւ
պանդխտանիկ մերոյն կրթամարժ եւ հրահանգակից ա-
չակերտութեան, գիտաչափին Գէորգ մականուն Մեղր
կոչեցեալն, զոսն գի յորդորիչ եղեւ մեզ ի սկզբանն
եւ թելադիր կատարմանս սորա» (Ձեռ. Էջմ. 1315.
452բ). այսպէս նաեւ Յովհաննու Աւետարանին մեկ-
նութեան յիշատակարանին մէջ (Ձեռ. Էջմ. 1347.
414ա):

[24] Կիրակոս, որ կը կոչէ գինք գինքը «աշակերտ» Գէորգ Լուսոյց, Գրիգոր վկայասիրի հրամանու
յղեց յունարէնէ թարգմանուած Մեկնութիւնն Գոր-
ծոց Առաքելոց եւ Յովհաննու Աւետարանին եւ այլն,
ինչպէս կը բացատրէ գինքը իր երկար յիշատակա-
րաններու մէջ:

ճչմարտապէս դեղով ապաչխարութեան
պրպտութ արժանացուցին չնորհին:

Ի սոցա վարժարանէ այր ոմն հեղամխտ
եւ բարեչնորհ ներհուն եղեալ մակացութեան
արհեստի՝ Գրիգոր անուն, յոյժ ըղձալիապէս
առնչանալ հրամայէ ինձ Յովաննիսի պրել
պատուածոյսըր (°) կտակս ի յիշատակ
բարեաց իւր եւ ծնողաց իւրոց, ի լուսաւո-
րութիւն մատց եւ ի մաքրութիւն հոգւոց.
եւ իմ նայեցեալ ի սէր սիրեցելոյն Աստուծոյ,
անյապաղ փութով ակսայ ի մեծ եկեղեցումն
Պաղահու [25]. եւ անդ նեղեալ յեղեռնաթոյն
ոմանց աւաչնորդաց՝ ոչ ժամանեցի ի կէս
կատարման. զիմեցի յապահով եւ ի քրիստո-
սակարդ եկեղեցումն Յովհաննայ անապա-
տիս [26], ի գլուխ լերինս՝ դունակ այն երեւելի
քաղաքին, որ Տէրն յաւետարանին ճառէ.

---

[25] Պաղպահու վանքը կը գտնուէր Սեաւ լեռան վրայ. 1101 թուին հոս եկաւ եւ մնաց ժամանակ մը Գրիգոր Բ. Վկայասէր. «եւ ապա ի յառաջ ասացեալ ամսոյ հասաք ի լեառն որ Սեաւն կոչեն, ի մեր սեփհական պարզեւական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, որ ըստ ասորի բարբառոյ Պաղպահայ կոչի, որ թարգմանի Դրախտ Աստուծոյ»: Այս տեղ Թէոփիլաքէին թարգմանել կու տայ Յովհ. Ոսկերբերանի վարքը յունարէնէ, որ Մատթէոս եպիսկոպոս իւր աշակերտն կը սրբագրէ (Զեռ. ԷՀմ. 1985. հմմտ. եւ Սիսուան, 406):

[26] Յովհաննայ անապատ կը գտնուէր ի գլուխ լերինն Արմենի: Այս տեղ «յանապատս Յոհանիսի» դառաւ 1298ին Գէորգ Սկեւռացի Յովհ. Օձնեցւոյ Ընդդէմ Երեւութականաց ճառը (այժմ ի ձեռագրիս Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի. Macler, Catalogue, Nr. 131. հմմտ. եւ Յովհ. Օձնեցւոյ Մատենագրութիւնք, էջ 80, ծան. եւ Սիսուան, էջ 96:

ուր են բնակեալ բազմութիւնն եղբարց խա-
րազնապետացն եւ երկոքեան պատուոցն եւ
մշտահատաչ ազատութեանցն երկուս աչս ու-
նելով արտաքոյ՝ հոգւոյն ճառագայթիւքն
առատածակուռ յատուկնորպական պաշտաւն-
արոյ երեցպատուին Մեհեկ անուն ճանաչի,
եւ վերանորոգին Գրիգորիս, արք առաքինա-
ւէրք եւ բարեաւէրք: Գիտացեալ պիեսութիւն
պատճառս եւ պիտակ եղեալ թէ որ կամակից
լինին պատճենացն հատուցանել են պատճառին,
հրամայեն ընդ պահպանութիւն թիւրութեան
պատճառս բարեաց եւ առնուլ ի տեառնէ վարձս
յանանց բարեացն:

Այլ ի պրաւ կամակիս իրք եղեալք եւ
հանդիպեալք չարժուեմն արեաց ազգին Աբե-
ղոյ ի հերքուեն եւ ի վանուեն քրիստոսա-
տուց ազգին այլազան կրճատելոցն մարգա-
խոխոտ եւ երկրաւէր բնութեանցն, որ ան-
բնաւ ունէին յանդգնութեան պատրոյս եւ
պարհանոյս Աստուծոյ, ամաւ զարմանոյ էին
նոցա առաքինեալք եւ այրեալք խաչ եւ այլ
կոյք արդութեան եւ ծանրաբեռն հարկաւք
կեղեքեն զկեանս քրիստոնէից:

Ի սոյն ամի յայց եղանէ ակր ժողովրդեան
իւրոց բան առացեալն, թէ Ոչ թողից զձեզ
եւ ոչ լինի վայր հարից, լինի առաջնորդ ա-
մենակալ աչն Աստուծոյ. կանգնեն առաջի
գնչան խաչին Քրիստոսի եւ ի պատրս կացեալ
ի ծովէ հարին զրազմութիւն անաւրինացն
եւ զինուցեալսն վախճառական հանին յաչ-

65 *խարհէն. եւ առին զքաղաքն Նիկիայ*[27], *յորում բնակեալ էին Ց. ամաւոյ պաշարմամբ եւ ինքեանք եկին յաշխարհս մեր ի կողմանս Կղղիկեցւոց եւ Սիրացւոց եւ պատեալ պաշարեն զմայրաքաղաքն Անտիոք Թ. ամաւոյ*
70 *ժամանակաւ*[28] *տպղնալ մեծ հատուցին ինքեանց եւ մերձակայ գաւառացս: Ապա իբրեւ անհնարին եղեւ մարդկան առնլին*

---

[27] *Կ'ակնարկուի Նիկիայի պաշարումը խաչակիրներէն եւ առումը* (19 *Յունիս* 1097). *Տմմա.* F. Wilken, Geschichte der Kreuzzüge, I, Leipzig 1807, *էջ* 137—153:

[28] *Խօսքը Անտիոքի պաշարման եւ առման մասին է. յիշատակարիս նկարագրութիւնը բաւ ամենայնի համաձայն է ժամանակակիցներու եւ ականատեսներու վկայութեան: Խաչակիրները բանակը Բէօմունդի առաջնորդութեամբ հասան Անտիոքի դիմերու առաջ 1097, Հոկտեմբեր 28ին եւ պաշարեց: Ձմրին ինն ամիս տեւեց պաշարումը: 1098, Յունիս 3ին Պիւռոսի (բաւ հայկական աղբիւրներու՝ Հայու մը) մատնութեամբ մտաւ Բէօմունդի բանակը քաղաք: Բայց դեռ չէր յագեցած յաղթականներու սուրը, երբ երեւցաւ քաղաքի պարիսպներու առաջ Կորբուղայի մեծապօր բանակը՝ ուղարկուած Պարսից սուլթանէն պաշարուած Անտիոքացիներու օգնութեան: Խաչակիրները ճնշուին ներքուստ եւ արտաքուստ թշնամիներէն պաշարուած: Քաղաքին միջնաբերդը դեռ թշնամիներու ձեռքն էր. Կորբուղայ պաշարած էր քաղաքը չուրջանակի: Ահր տիրեց խաչակիրներուն. քիչ յետոյ երեւցաւ սովն իւր սարսափը: Յուսահատութեան այս 15 օրերուս խրախոյս ներշնչեց յանկարծ Ս. Գեղարդի յայտնութիւնը Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյն մէջ, զոր չի յիշեր զարմանալի կերպով մեր յիշատակարիրը: Ահկ ոչ առաւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Յունիս 28ին առաւօտ, խաչակիրները, թէպէտ սակաւաձեռն բանակով, բայց կրօնապէս ոգեւորուած եւ խիզախ յարձակմամբ դուրս ելան քաղաքի պարիսպներէն, խորտակեցին թշնամւոյն ոյժը, վանեցին վկանդեցին, եւ ոչ եղան անթիւ սուր եւ սպառ: Հմմտ.* Wilken, *անդ, էջ* 171—228:

մեծամուր առանին, հնարաւորն Աստուած անաւրինել պիրկութիւն եւ բանալ դուռն ողորմութեան. առին զքաղաքն եւ մաշեցին ի սուր առաջի պիղծսն ելիսացեալ հանդերձ իւրովքն ամենայն: Եւ յետ աւուր միոյ կամ երկուց զաւր բազում դումարեալ հասանել ի թիկունս ինքեանց համառելոցն. եւ առ անթիւ բազմութիւնն քամահեալ զսուգա առկաւութիւնն, զոտայն դունակ Փարաւոնի եւ զնոյն բան ասէին, թէ Ի սուր իմ արկից զնոսա, ոչրնչեցէ նոցա ձեռն իմ: Եւ արքելեալք հինգետասան աւուրբք ի մեծ ոստնալն եւ ի տատապանս թախծեալ առ ի չգոյէ զարման կերակրոց առն եւ ձիոյ եւ յոյժ նուազեալք եւ զարհուրեալք ի բազմութենէ անաւրինացն ժողովեցան ի մեծ վկայարանի սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ եւ բարձրահառաչ ձայնիւ եւ զեռնաթաց արտասուաւք բազում ձայնիցն մի էր խնդիրն. այսպիսի էր մաղթանքն. Տէր մեր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, յոր մեքն յուսացաք եւ յորոյ անուն կոչեցաք քրիստոնեայք ի քաղաքիս յայսմիկ, դու ածեր զմեզ ի տեղիս յայս. եթէ մեղաք քեզ՝ ունիս բազում ինչ իրաւք խրատել զմեզ, անաւրինաց մի մատներ. զի մի մեծաբանեալ թշնամիք ասացեն, թէ Ուր է Աստուած նոցա: Եւ յոմանս ապրեալ չնորհ ազաւթիցն զմիմեանս քաջալերէին առնել. Տէր դաւթիւն ժողովրդեան իւրոյ ասէ. Տէր աւրհնեսցէ զժողովուրդ իւր ի խաղա(դու-

թիւն)։ Եւ ընթացեալ յիւրաքանչիւր երե-
ւելս ելին ընդդէմ բռնացեալ ընդդիմամար-
տից. հարին հալածեցին կոտորեցին մինչեւ
ի մուտս արեւուն՝ եղեալ ուրախութիւն մեծ
քրիստոնէից եւ լութիւն ցորենոյ եւ գարւոյ
որպէս առ Եղիայէ ի դուռն Սամարիոյ. եւ
ապա զմարզպարէականն ի վար արկեալ զերդ.
Բարձր առնեմ զքեզ ասէր զի ընկալար զիս եւ
ոչ ուրախ արարեր զթշնամին իմ յիս։

Յաւուրս զրաւի կտակիս այս ինչ հան-
դիպեցաւ զոր գրեցիս։ Յառաջական խնա-
մոց եւ զթութեանն Քրիստոսի եւ Հոգւոյն
սրբոյ բարեբարի եւ մարդասիրի յանձն
եղիցի։

Արդ, ով դասք մաքրապունիկ եւ ժա-
ռանգորդք զերաշխարհիկ կայենիցն, որք
վայելէք ի հոգեկեցոյց բժշկարանէս, աւր-
հնութեամբ յիշատակաւ յիշեցէք ի Քրիս-
տոս Յիսուս զառացող զրոցս զԳրիգոր եւ
զ(ը)նկեր նորին զՅովհաննէս որ ի չքաւոր
ազքատութենէ բաւական արար մեզ զնութ
եւ զծախս, եւ զհայր Մելիտէ եւ զԳրիգո-
րիս, որոց հրամանաւ եւ խնամաւք աւար-
տումն եղեւ ոսկեշահ եւ բարեբեղուն եւ հոգի
աւանդ կանոնացս։ Եւ զտէր Յաչիկ, որ յեր-
կար ժամանակ անարատ սիրով եւ յաւժար
կամաւք զաւրինակս ընձեռեաց։

Եւ զիս զՅովհաննէս, զվերջինս ի զրչաց
եւ զառաջինս ի պարտաւորաց, որ նշդեհու-
թեամբ աշխատեցայ եւ յարմարեցի խոչո-

քաղաքին քա, սակաւ յիշման արժանացուցէք։ Եւ Քրիստոս Աստուած ... յիշելոցս եւ յիշեցեալ ողորմեցի ... ամէն»։ 135

Յիշատակարանիս անկիւթիւնն կը տեսնուի որ Յովհաննէս պրիչ ձեռնադրուած է պրիլ կանոնադրքս Գրիգոր անուն մէկու մը խնդրանօք, որ ժամանակի սկսնաւոր վարդապետն մին եղած է։ Գրչութեան սկիզբը եղած է Սեաւ լեռան Պատարտ վանքը. իսկ աւարտած է — «յիւրում ժամանակի» — Յովհաննու անապատի մէջ ի պուխ լերինն Ամէնի 1098ին։ Օրինակը (= Ա.) ընձեռուած է ակր Խաչիկ, անուշա մին նոյն Պատարտ վանքի մխիթարեանէն։

Ի՞նչ ճանապարհով հասաւ Զեռպերս Նոր-Ջուղայ. կը պակսի ամէն մանրամասնութիւն։ Հասնիլն 1602ին, երբ Աբգարեան նահանգէն բանի Պարսկաստան գոգթելցեան Հայերը, անոնց հետ նաեւ Զեռպերս հասաւ Նոր-Ջուղայ։

Այս Զեռպերն — որ կ'անուանեմ Բ. օրինակ — ծագած է նոյն Մաշտոցեանին թ. 132 (Տէր-Ալեքսեան, Յուցակ, թ. 536), անկասկած օրինակուած՝ հասնելէն յետոյս ժէ. դարու՝ նոյն Ամենափրկիչ վանքին մէջ (Գ օրինակ)։ Կա՛մ Յովհաննէս պրչի օրինակը եւ կա՛մ անոր մէկ քոյրը ունեցած ըլլալու էր Թոմմա Հռոմկլայեցի ուչքի առջի առաջ, երբ կ'օրինակէր Մա-

կարի թուղթը թղթոց պրքին մէջ, էջ 407—412 (Հ օրինակ)։

Այս Ա. խումբին կը պատկանին նաեւ հետեւեալ օրինակները, որոնք տեղ տեղ առաւել կամ նուազ չափով ընդարձակուած են նոր կանոնամատերու յաւելմամբ.

Ա Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 810, թղ. 169ա—172ա, գրուած 1638ին, Խաչատուր գպրէն։

Դ. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանի թ. 133, գրուած 1619ին, կամենից, Յովհաննէս գրչէն։

Ե. Երեւանի Պետական Թանգարանի թ. 695, գրուած 1635ին ի կամենից, Նիկոլ գպրէն։

Զ. Նոյն Թանգարանի թ. 696, գրուած 1651ին Ագարիա գրչէն (պակասաւոր)։

Է. Էջմիածնի Պետական Զեռագրատան թ. 449, գրուած 1757ին, Հաչատրեան, Գալուստ Զուղայեցիէն։

Ը. Նոյն Զեռագրատան թ. 2635, գրուած 1635ին ի Խոտանան։

Թ. Նոյն Զեռագրատան թ. 2655, ժէ. դար (պակասաւոր)։

Ժ—ԺԱ. Երուսաղէմի կրկին Կանոնապէրները, գրուած առաջինը 1636ին, Զաքիկ գրչէն, եւ երկրորդը 1609ին (Համառ. Տաշեան, Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 261)։

Կրնայինք այս խումբին տակ յիշել եւ այլ

ձեռագիրներ, պահուած այլ եւ այլ մատենադարաններու մէջ, բայց մեր նպատակին համար կը համարինք աւելորդ, քանի որ նոյն կանոնադրքի ծանօթ ձեռագիրներու ամբողջական պատուրագիրներ սակայն չի գտնիր ուսումնասիրութիւնս:

Այսպէս կը սահմանէ Ա. խումբին ձեռագրերուն համար պատկերը.

Ա. (սէր եռաչխի օրհնակը)

Բ

Գ.	X	H
A	ԳՆՉ	ՆՐԹ

Որովհետեւ AH օրհնակաները շատ մեծաւար են իրարու, կարելի է ենթադրարար ընդունիլ թէ A շատ հեռու չէ նաեւ Բ էն, ուստի կը ներկայացնէ հնագոյն օրհնակը համեմատութեան մէջ:

Կարգ մը ուրիշ ձեռագիրներ, որոնք պիտի անուանենք Բ. խումբ, կը հետեւին այս Ա. խումբին թէ կանոնական պատարագութեամբ եւ թէ բնագրի փոխադրութեամբ: Մանուածագործի մերթին կէտ նկատի առնելով սակայն ստիպուած ենք զանազանել այս խումբի մէջ ալ առաջնակարգ ուրիշ խումբ Գ. եւ Դ. խումբեր:

Աւելորդ է այս տող իսկ մանրամասն-

նօրէն Բ. խումբի վրայ, որ չի նեղկայացնէր Ա. խումբի վրայ որ եւ է առաւելութիւն։

Ունիմ աչքի առջեւ այս խումբէն՝

B վիեննայի թ. 256, 54ա—57ա։
C վիեննայի թ. 581, 55բ—58ա (գրուած 1663ին, Պրուսա)։
D վիեննայի թ. 579, 84ա—89ա (գրուած 1783ին, Եաչ)։

Երկրորդ խումբէն ծագած է Գ. խումբը, որ մանր ընթերցուածներու մէջ մեծին կը յայտնէ իւր ինքնակացութիւնը։

Այս խումբին տակ կ'երթան՝

E վիեննայի թ. 100, 53բ—57բ։
F վիեննայի թ. 297, 40բ—43բ։

Չորրորդ խումբ պիտի անուանեմ այն Ձեռագիրները, որոնք Մակարի Թղթին նախերգանքը գուրս կը ձգեն։ Այս կրճատումը տեղի ունեցած է հաւանօրէն առանց պիտակցութեան։ այս ինքն նախատիպարի օրինակին մէջ Թղթի մը անկում տեղի ունեցած է, եւ օրինակողէն առանց նկատուելու կամ նախորդ կանոնին իրրեւ մաս օրինակուած է (P) եւ կամ երբ ինքնուրոյնութիւնը նկատուած է, խորտրուիլ մը մեծին գտուած է նախորդէն, այս պէտքին նաեւ անոր մէկ հատուածը մեծցուած Մակարի կանոններուն (G)։ Այս նախատիպարի օրինակը պակուած է նաեւ B օրինակին պրչին ձեռքը, բայց

նա անդրադարձած է թիվի մը անկման եւ յաւելմամբ նոր թիվի, ուրիշ կանոնագրքէ յառաջացած է:

Այս Դ. խումբէն ծանօթ են ինձ՝

G Վիեննայի թ. 58, 111ա—114բ:

P Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի թ. 172, 79ա—81բ [29]:

M օրինակ կ'անուանեմ A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio, X, 2, էջ 270—272 հրատարակուած բնագիրը, ուր Անճատակեան տուած է այս խումբի օրինակէ մը թուղթին լատիներէն թարգմանութիւնը:

I օրինակը կը ներկայացնէ Մելիք-Թանգեանի հրատարակած բնագիրը, Հայոց Եկեղեցական Յիշատակը, Ա. էջ 497—502: Թէեւ հրատարակիչը չէ նշանակած թէ ի՞նչ ձեռագրէ առնուած է աչքի առաջ, բայց կը պատճառի թէ Ա. եւ Գ. խումբի օրինակներէ վերակազմուած բնագիրը մը ուզած է տալ, բայց շատ անյաջող. նաեւ անհնար տպագրութեամբ ապաստուճներ կրած է հրատարակութիւնը:

Ուրացանչիւր խումբի համեմատութիւնն իրարու հետ դիւրաւ կարելի պիտի էլլայ առնել բնագրին տարբեր տրուած ձեռագրական տարբերակներէն:

---

[29] Մատչելի ինձ լուսանկարով, որ բարեհաճեցաւ դնել տրամադրութեան տակ Հ. Յովհաննէս Վ. Մըսրեան Ց. Կ., որ ներկայեաց ի Վիեննա կը պահուի Հայ Կանոնագրքի ուսումնասիրութեամբ:

16. Հայ կաթուղիկէի ընդարձակուած իմբագրութիւնը իր գոյութիւնը ունի հաւանօրէն 1098էն։ Յովհաննէս Օձնեցոյ Հաւատքն կը բովանդակէր ԻԹ. գրուխ։ Անոր գրութեան ատենը կ'երեւայ Կանոնագիրքն Անանիա Մոկացոյ (943—967)։ Անանիա երբ կը գրէր իր Տերմինագիրքը Յովսէփ Անձեւացոյ տեսութիւնն դէմ (Արարատ, 1897, էջ 277 եւ.) անծանօթ էր գէթ Մակարի Թղթին, որ պիտի գտնէր անհերքելի ապացոյցներ եկեղեցական գաւակցութեան գոյութեան եւ եպիսկոպոսի եւ արքեպիսկոպոսի, յատկապէս Տայոցական գահանստութեան վերաբերեալ. պիտի յիշէր Տարսոնոյ՝ Բասեղեայ եւ Բագրեւանդի եպիսկոպոսին յանդգնութիւնը եւ արարքը։ Մակարի կանոնագիրքը եւ Հայոց եկեղեցւոյ Կանոնագիրքը, բայց չէ տանիքած տեղ Մակարի Թղթին։ Նաեւ Անանիա Շիրակացի, որ Գեղարդ Գեղարդեայ կաթուղիկոսի (1019—1054) տրամանաւ կը գրէր իր Հակաճառութիւնը, անկը ուշի ուշով Մակարի Թղթին ընդարձակ օրինակը եւ անկէ կը բերէր իր կարեւորները, առանց անծանօթ էր իրեն Թղթին Տարսոնի իմբագրութիւնը Կանոնագրքին մէջ։ Այս նկատութեամբ կրնանք ի յառաջագոյն ենթադրել թէ Կանոնագիրքը մինչեւ 1050 ամօթ էր Տրապատկին մեջ Ա.—Ե. գրութեամբ։

Ընդարձակուած կանոնագրքին կը պատահինք առաջին անգամ 1098ին, երբ հին Հաւաքումը գոած է ԻԶ.—ԾԹ. յաւելուածական մասեր: Մեկի յայտնի չէ թէ ամէր Խաչիկի օրինակն, որ դպրախտ-օրինակն է Յովհաննէս պրչի ընդօրինակութեան, ի՞նչ հնութեամբ էր եւ քանի՞ դէմով: Յովհաննէս պրչի երկդիմի խօսքերը կարծել կու տան թէ այս օրինակութիւնը նախորդին թերութիւնները լրացնել ձգտած ըլլայ: Կը պրէ յիշատակագիրը, թէ Սիմէոնի լերան Յովհաննու անապատի երկու առաջնորդներն՝ Մեղիտէ եւ անոր փոխանորդ Գրիգոր, «արք առաքինասէրք եւ բարեսէրք» «պիտացեալ զթերութիւն գործոյս (այս ինքն՝ կանոնագրոց) եւ պիտակ եղեալ թէ որ կամակից լինին գործելեացն՝ հաւասար են գործողացն, հրամայեն լնուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս»: Այս տեղ խօսքը անշուշտ Պաղտահոյ վանքին մէջ սկսուած ընդօրինակութեան մասին է, որ կը լրացուի Յովհաննու անապատին մէջ, ձեռնտուութեամբ նոյն վանքի առաջնորդներուն. բայց կարող է «լնուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս» ակնարկել նաեւ կանոնագրքին պակաս մասերու նոր յաւելուածներով ճոխանալը:

Յամենայն դէպս Յովհ. Օձնեցւոյ կազմած կանոնագրքին մէջ Ը. դարու առաջին քառորդին գոյութիւն չունէին նոյն մասենին այժմեան օրինակներու ԻԶ—ԾԹ—կը գլուխ-

ները, որոնց թուին մէջ են նաեւ Սիոն կաթողիկոսի (767—775) կանոններն (գլ. ԻԶ) եւ Մակարի այս թուղթը (գլ. Ի): Որովհետեւ Ժ. դարու երկրորդ քառորդին Անանիա Մոկացի չէր տեսած կանոնագրքին մէջ Ի. գլուխը եւ ԺԱ. դարու առաջին կէսին Անանիա Հաղբատացի կարդացած է Մակարի թուղթը կանոնագրքէն դուրս, կրնանք կանոնագրքին ընդարձակուած խմբագրութեան կանխագոյն եղը նշանակել 1050, բայց աւելի ճիշդ 1098:

Տարակոյս չի մնար, թէ կանոնագրքին ԾԴ.—ԿԲ. գլուխները (ըստ Վիեննայի թ. 810ի) աւելի ուշ ժամանակ կցուած են, ուստի 1098էն առքը եւ 1600էն յառաջ:

17. Մեր հրատարակութեան հիմ առնուած է A ձեռագիրը: Ձեռագրական համեմատութեան ժամանակ զանց առնուած է նշանակել ընդօրինակողներու անկանոն ուղղագրութիւնը, գ. օր. հոգւոյ, հոգոյ, երկիւղ, երկեւղ, աւ, օ եւ այլն: Ուրիշ կէտերու մէջ հաւատարմութեամբ ներկայացուած են իւրաքանչիւր ձեռագրի ընթերցուածները:

ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՄԱԿԱՐԱՅ ՍՐԲՈՅ ՔԱՂԱՔԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ, ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ Ի ՀԱՅՍ ՎԱՍՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿԱՐԳԱՑ· ՁՈՐ ՉԷ ԱՐԺԱՆ ԸՆԴ ՍԱՀՄԱՆ ԵԻ ԸՆԴ ՀՐԱՄԱՆ ԱՆՑԱՆԵԼ: ԳԼՈՒԽՔ Թ:

1· *Ահա ասեն առն և երկիւղին Աստուծոյ և ի վախճաք սկզբոյ բարեպաշտութեան ձեզոյ, վասն թագուցանել զբարեկէր և զպատրաստեալ սկզբան ձեր ի խնդիր ուղիղ բարեպաշտութեան ձշմարիտ կանոնադրութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ և կարեւոր կարգաց Աստուծոյ, զոր պարտ է բոլոր պաշտօնեայս հոգևոր ամենայն երկիւղածաց Աստուծոյ: Յորս և զոր ոչ յատկեալ հեղգու-* 10

ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ *Երանելոյն Մակարա սրբո... հայրապետի* A *հայրապետին* B — I. *թուխս* AEF. — *եկեղեցւոյ* A. — *կարգաց* չունին EF. — *չէ արժան է* B. — *ընդ սահմանել և* D. — *անցանել* չունին EF. *կանոնք երանելոյն Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետին. գլուխք ժ* G. *չունի* P: *Գլուխք ժ* I. *գլուխ թ* AB:

1. 1 *առ* AEFH *և* չունին EF *ահա մատնատար եղաք պայս վ.* I — 2 *և վախճաք* BCDI *և վախճաքն* EF — 3 *բարեկէր* BCD — 5 *ճշմարիտ կանոնադրութեան* չունին BCD *կարեւոր որ* I — 7 *աստուծոյ* չունին EF — 8 *գգուշութեամբ* չունին BCD *գաստնալ* BC — 9 *գամենայն* CD — 10 *ապաղեալ* B *գուք*

ցուցիչ լինէ պանդղաղանօք ծուլացարուք, այլ վուխացեալք չնորհօք սուրբ Հոգւոյ՝ ջերմուխեամբ եւ աստուածային սիրոյն բաղձանօք. որ ոչ միայն ի մերձաւորացն յօժարեցուցանէ ժառել խնդրել զհոգեւոր օգտուխիւնն, այլ եւ ի տար աշխարհ վուխացուցանէ հասանել մեծաւ վաստաքանօք եւ ըղձալի առնչանօք՝ յաղագս աստուածահաճոյ խնդրոյ եւ հոգւոց փրկուխեան, զմտաւ ածելով պատուելոյն, թէ Մի դանդաղեսցես երթալ հետի ճանապարհ, թէ պիտանացու լինէ ուսուցանել ոք խոստանայցէ:

2. Որ եւ զոյն վաստաք հոգեւոր վաստակոց յանձինս ձեր երեւեցուցեալ վասն մեծաշահ աստուածային պանձուցն հոգեւորացն, աստաքեցէքզիր ի հետաքնակ աշխարհէ ի կողմանցդ արեւելից ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ. որ ի ձեռն երկիւղածաց քահանայից մատուցաւ աստղի բազմուխեան եպիսկոպո-

ըզյաղագեալ F — 11 *հեզգացուցիչ* CD *զհեզացուցիչ* I *հ. չդանդաղանօք* B *հ. լինէ չը դ.* D *ծուլացայք* F — 12 *վուխացեալ* EFHI — 13 *սիրոյ* F — 14 *միայն չունի* I *յօժարացուցանէ* C — 15 *ժառել չունին* EF *օգտուխիւն* BI *օգնուխիւն* D — 17 *վաստաքանօք* H *վաստագօք* F — 18 *առնչանօք* AB *առնչօք* EF — 19 *հոգւոց* EF — 20 *ածեալ* EFI *դանդանդեսցես* I — 21 *պիտանացուն* D — 22 *ուսանել խ.* EF *խոստովանայցէ* B — *Ինձ յայտնի չէ ինչ աղբիւրէ առնուած է այս կոչումը:*

2. 1 *որ եւ զոյն* D *վաստագք* B *վաստակ* C *վաստակոց* EF — 2 *երեւեցուցէք զվասն* I — 3 *դանձունն* D *հոգեւորացդ* EF — 4 *յաշխարհէ* AD *աշխարհ* EFI *ի կողմանց* EFI — 5 *յարեւելից* BD *ի չունին* BCD — 6 *ի ձեռս* C — 8 *եպիսկոպոսաց* BI

ասցո, որք ի մի ժողովեալք յիւրաքանչիւր քաղաքաց· որոց առաջի անկեալ հոգեւոր մարմանօք խնդրեցին զդրոյն պատասխանիս:

** Զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք, ձանրացեալ սկսարութեամբ հրամանատուութեանս, մեծամեծ կրօնիւք եկեղեցւոյ· սակայն հոգեւոր ժառանգութիւն եւ վիճակաւորութիւնդ քահանայից հարկաւորեաց զմեզ զդրել եւ տալ ձերում կամաւորդ բարեպաշտութեանդ զդրուն կարեւոր կարգաց եկեղեցւոյ՝ պահպանութեան համարոյ, ոչ մի ինչ երկբայութեամբ. եւ զամենայն կանոնադրութիւնս սրբոյ ժողովոյն՝ որ վասն հերձուածողացն եղեւ, զոր կարեւոր է ընդունել ամենայն բարեպաշտաց, որ եղեւ վասն զրութեան կարգաց եկեղեցւոյ:*

3· Այլ եւ սեանեալ զրադպուչալի կարգաւորութիւն կենարար մկրտութեան սրբոյ քաղաքիս, հնացեալ զարմացան, թէ կղմանք արեւելից թերի են զգուշութեամբ

* § 2, 11—24 փոխադրէ § 4, 9:

ի մի] *մի մի* A—I *իւրաքանչիւր* D — 9 *հոգեւոր* չունին EF — 10 *մարթանօք* A *զդրոյնս* A *զդրոյս* D — 11 *կարէաք* D — 12 *անկարգութեամբ* B *հրամանատուութեանս* A *հրամանատարութեանս* EFI — 15 *հարկաւորեաց* B — 16 *բարեպաշտութեան անդ* B — 17 *կարէոր* B *կամաւոր* EF *հաստատութեան* B *զհաստատութիւն* EF — 18 *հաւատոյ* EFI *երկայատութեամբ* B — 19 *եւ* չունի E *կանոնադրութիւն* EF *սրբոյ ժողովոյն* EFI *սուրբ* D — 22 *բարեպաշտից* D *զոր եղեւ* I:

3. 1 *յայլ* D *բազմազուչալի* B *կարգաւորութիւնն* CD *զկարգաւորութիւն* B չունի H — 2 *կենդանարար* EFI *մկրտութեանն* CH — 4 *յարեւելից*

յայսպիսիս բազում ինչ իրօք: Զի և տեղիս տեղիս աւազան կարգաւոր ոչ ունին, եւ յորպէս ամանի մկրտեն. եւ է որ սարկաւագունք մկրտութիւն առնեն: Եւ եպիսկոպոսք եւ քահանայք առանձնակ ձէթ օծման [ոչ] օրհնեն. եւ զձէթ կնքոյ, որ յառաքելոցն եւ այսր պահի, յաւելուածով ոչ ունին. եւ զբոլոր զպայարանս մանկան ոչ օծանեն: Եւ է զի զծողովոյն կարգեալն ոչ ասեն ուրեք ուրեք քահանայք ի ժամ մկրտութեանն: Եւ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորքն միասիւ հաւատացին, եւ ոչ ընդ աւելեօքն հնազանդին: Եւ բազում եւ այլ չփոթութիւնք հպարտութեամբ եւ ծուլութեամբ, զոր ի կարգս եկեղեցւոյ մուծեալ են մարմնաւորք· զոր ծանուցին մեզ եկեալքս:

4. Ընդ որ հիացեալ մեծապէս զարմացաք. եւ վասն երկիւղին Աստուծոյ ոչ հեղգացաք զրել փութանակի, եւ Մակարիոս

BDI թերին B — 5 յայսպիսիս BH — 6 աւազանս կարգաւորս EFI եւ որ CD եւ որպէս A յորպէս I եւ յորպէսս ի յամանի EF եւ յորպէս — փութանակի չունի B կը շարունակէ նոր էջով՝ այլ վասն երգման — չէ պարտ երգնուլ, այժմ ջնջագրով յիշուած իբրեւ ջնջելի· այս մասը Ալթաւասի կանոնիներու ՁԸ հատուածն է, տես վարը 4, 3, ծանօթութիւն: — 7 սարկաւագունքն EF — 9 առանձնական E ոչ չունին A—I, բայց կը պահանջէ իմաստը: — 10 առաքելոցն D — 11 որ յաւելուածով EF — 12 զպայարան I մանկանն EF — 13 կարգեալս EF ոչ սա են EF ուրեք միւս գանց կ'ընեն EF — 14 քահանայքն CDEFH մկրտութեան I — 15 ժառանգաւորք EF — 16 համարին EFI — 17 այլք EF — 18—4, 1 զոր — մեծապէս չունի D — 19 մարմնաւորքն EF:

4, 3 եւ] եւս EF եւ CD. հոս կը սկսի B

արքեպիսկոպոս Երուսաղէմ եւ ամենայն բազմութիւն եպիսկոպոսացս որ ընդ նմա էին, [եւ] առաքել ի կողմանս արեւելից առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետ վրթանէս, եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց:

* [Եւ կարեւոր է] բազում զգուշութեամբ եւ երկիւղիւ կառավարել զիարդութիւնն մեծի խորհրդոյն Աստուծոյ, որ կառավարի ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջ. որով պարտիմ ի հնոցէս Հոգւոյն մեզաց թողութիւն եւ ապագ վերկութիւն մկրտելոցն ի սուրբ աւազանին: Եւ Հոգին սուրբ ոչ արհամարհէ զգանկացեալս բարեպաշտութեան, այլ խոնարհեալ լինի եւ արբէ ուրախ զաւանութեամբն ի ձեռն սրբոյ Յիսուսի աւազանին:

5. Եւ յայսմ ամենայնի չէ պարտ ծուլանալ եւ զանգիտել եպիսկոպոսացն եւ երիցանցն ի մկրտել զայնոսիկ, որք կամին մեծանալ ի բարեպաշտութիւն առաւածպաշտութեան: Զի այն է վայել քահանայից եւ

* 4, 9—10 ա'յս տեղ փոխադրէ, § 2, 11—24: — 4 *ամենայնի*] *կամ* D — 5 *եպիսկոպոսաց* H — 6 *եւ* չունին A—I, դրիւք ըստ իմաստին· *յարեւելից* D — 8 *տէր վ.* H *Վրթանէս* I *եպիսկոպոս* C — 10 *եւ կարեւոր է* դրիւք ըստ իմաստին· հմմտ. 2, 21: — 11 *զկարգաւորութիւն* B—H *կարգաւորութիւն* I — 12 *ի* չունի D — 13 *ի* չունի D — 14 *Հոգւոյ* EF — 16 *բարեպաշտութեանն* H — 17 *զաւանութեամբ* BCF — 18 *Յիսուսի սրբոյ* BCDEF *եւ աւազանին* ABC:

5. 1 *ամենայնի* EF *ծուլալ* A *ծուլանալ* D — 3 *ի մկրտելոյ* BCD *ի մկրտելոյ* I *զայնս* BCDEFI *որ* A *մեծանալ* A — 5 *աստուածպաշտութեանն* BCD

զոյժ կարեւոր առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ վկայմամբ բարեպաշտութեան խրատել եւ ուսուցանել բանիւ եւ վարդապետութեամբ, մերժել ի սատանայէ եւ ընծայեցուցանել Աստուծոյ սրբոյ աւազանին լուսաւորութեամբ. եւ մի ումեք լինել պատճառ կորստեան անհնազանդութեամբ եւ թերակատար լինչ կարգօք մկրտութեան, վասն զանղաղութեան իւրոյ առ ոչ ածել զամենայն կարգաւորութիւն ի վերոյ մատուցելոցն ի մկրտութիւն սուրբ աւազանին. զոր բազում զղուշութեամբ եւ ցնծալից ցոյսիւ առանց զանղաղելոյ կատարէ ընդհանրական եկեղեցի Աստուծոյ: Եւ արդ եկեալ ի խնդիր առուգիս ըստ նախասացեալ կարգացն արարացուք սկիզբն, ի զրոց հատուցեալ զոր պահանջէքն:

6. *Ա.* Թէ արժա՞ն իցէ սարկաւագաց մկրտութիւն առնել, եւ կատարե՞լ իցէ խորհուրդն:

զի այս է BCDEF — 7 *զկամողս* BCD *բարեպաշտութեանն* EF — 8 *եւ չունի* H — 10 *լուսաւորութեամբն* EF — 11 *պատճառ* EF *անհնազանդութեամբ] եւ հնազանդութեամբ* B *եւ հ–ութեան* D — 12 *կարգօք] առբինաւք* BCD *մկրտութեան կարգօք* I — 13 *մկրտութեամբ* EF *զանղաղութեամբ* D — 15 *մատուցելոյն* EFI *ի մկրտութեամբ աւազանին* BCD — 18 *ընթանրական* A — 19—21 *եւ արդ — պահանջէքն չունի* H — 20 *զլխոյն* BCD — 21 *պահանջէք* A *պահանջիքն* BCD:

6. 1 Հոս կը սկսին GP. խորագիր չունի P, կը շարունակէ իբրեւ մասն Աթանասի ՁԸ կանոնին «*(թ)է արժա՞ն իցէ սարկաւագաց...*» այսպէս ունի նաեւ G; բայց խորագիրով եւ իբր մաս կանոնիս ներս առնելով նաեւ ՁԸ կանոնը: GP խումբին գաղափար օրինակին մէջ այս տեղ թուղթ մ'ինկած ըլլալու է:

Գիտութիւն լիցի քրիստոսասէր եղբայրութեան ձերոյ, զի եպիսկոպոսաց եւ քահանայից միայն է իշխանութիւնս այս· եւ սարկաւագի զայս առնել չէ արժան, քանզի ապաստուրք են, եւ խափանեալ է այս առ ի նոցանէ: Եւ աւելի է խնդրելն, թէ կատարեա՞լ է առ ի նոցանէ մկրտեալն. բայց պարտ է նախ քննել, թէ սովորութի՞ւն էից դաւանին այնմիկ սարկաւագացն մկրտել. եւ եթէ գոյն ոք արարեալ, ընդ անմեղութեամբ է վասն անգիտութեան կարգաց եկեղեցւոյ. զի սովորութեան դաւանին գհետ չոգաւ: Իսկ եթէ գիտէր գկարգս եկեղեցւոյ եւ անց գնոքօք, եղիցին ի վերայ նորա պատիժք ըստ կարգի յանցանացն:

7. Բ. Եթէ աւազան արբեալ ոչ ունիցի, եւ յորպէտ ամանի մկրտեցի:

Զի եթէ ոչ էր մերձ եկեղեցի չինեալ ի փառս Աստուծոյ եւ ի մուտս ժողովրդոց, առանց մեղապրելոյ արդեօք էր. եւ եթէ

— *եթէ* EF — 4 *գիտութեան* D — 5 *եղբայրութեանդ* EF *եղբայրութեամբ* D — 7 *սարկաւագաց* H *առնել այս* GP *քանզի*] *զի* P — 9—10 *եւ աւելի — ի նոցանէ* չունին GP — 9 *կ. է այս առ...* EF — 10 *մկրտելն* G *մկրտեալ* P — 12 *այսմիկ* D — 13 *եւ թէ ոք գոյն* EF *թէ* G *ընդ անմեղապրութեամբ* EFI *այնմեղութեամբ* P *տգիտութեան* BCDEFGP — 15 *սովորութիւն* P — 16 *գիտէ* GP — 17 *նոքօք* EF *եղիցի* BGP *եկեղեցին* D *նորա* չունի P *պատիժք* EF — 18 *յանցանաց*:

7. 1 *աւազանն արբել* D *եւ*] *է* BCDGP — 2 *յորպէս* A *որպէս* G *մկրտին* GP — 3 *զի թէ* BCDEFGP *յեկեղեցի* AGP — 4 *ի մուտս* G *ժողովրդեան* GP — 5 *արդեւք* H *էր*] *են* C — 6 *եկե-*

եկեղեցիս ունիմք, պարտ է եւ մկրտաւոունս առնել եւ աւազան, յորում մկրտէ որ պայցեն յուղիղ հաւատս բարեպաշտութեան: Ապա եթէ դիպեսցի ոք հիւանդ, ուր ոչ իցէ եկեղեցի եւ կարդաւոր աւազան. չէ արժան արդելուլ, որ կամիցին մկրտել, այլ կատարել զմկրտութիւնն առանց կարգաւոր աւազանի՝ վասն ի հարկէ պիտոյիցն. զի մի զոյզ պարտական վրկութեան՝ խափանելով զմկրտութիւնն: Զի Հոգին սուրբ ըստ մաղթողին տայ զչնորհն, եւ ըստ ամանին ոչ լինի արդելեալ. եւ յամենայն ժամ փափաքեալքն բաւականանան չնորհին Հոգւոյն: Եւ ոչ ի դլխաւոր ոճոն միայն է կատարելութիւնն. զի առաքեալքն ոչ ըստ ընտրութեան ոճոյն մկրտէին, այլ ըստ բաւականի եկելոցն լուսաւորէին ի ջուրցն վերատին ծնանելով: Եւ երեքկին ընկղմամբն թաղեալ ի ջուր սուրբ աւազանին, զերեքօրեայ թա-

դեցի BCD *մկրտաւոունս*] *մկրտութիւնս* EFI — 8 *ուղիղ* D — 9 *եթէ* չունի D *թէ* EI *հիւանդ* ունին միայն AH — 11 *որք* H *մկրտիլ* CEF *կատարեալ* CDIP — 12 *զմկրտութեանն* BCDGP *զմկրտութիւն* I — 13 *պիտոյիցն է* BDGP *վասն զի հարկ է պիտոյիցն* CEFH *մի* չունին IP — 14 *փրկութեանն* BEFGHP — 15 *խափանելով զմկրտութիւնն* չունի F *զմկրտութիւն* GHP — 16 *մաղթողին* A *ըստ մաղթողին*] *զմաղթողին* D *զչնորհ* P *ամանի* G — 18 *փափաքեալն* D *փափաքեալքն* CP *բաւական են* I *չնորհի* BCDEF *չնորհիւ* H *հոգւոյն չնորհի* GP — 19 *է միայն* GP — 20 *կատարելութիւն* EFP *առաքեալ* P *ընդրութեան* P — 21 *ոճոյ* BEF *ոճոյն* GP *ըստ բաւական եկելոցն* BCDGP — 22 *լուսաւորեցին* GP — *ի ջուրց* BCDEFGP — 23 *ծնանելովն* GP *ընկղմամբ* GP — 4 *ի ջուրն* ABCDEFGP —

զսմն Տեառն նչանակեմք յանձինս մկրտե-
լոցն: Զոր եւ առաուածայինն առաքեալն
յայտնապէս ցուցանէ ասելով, թէ թաղե-
ցաք ընդ նմա մկրտութեամբն, նմանութ-
եղիցուք նմանութեան մահու նորա, զի նո-
րոգութեամբ յարութեանն հաղորդ լինիցիմք
նմա ի կեանն յաւիտենից: Եւ այսպէս ու-
ղիղ դաւանութեամբ ձեռս ի վերայ դնելով՝
պարզեւեալ լինի Հոգին սուրբ ի փրկու-
թիւն մեզ, լուսաւորել զկոչեցեալսն յոր-
դէգրութիւն: Եւ հաւատով օծանիմք յիւղ
սրբութեան: Եւ այսպէս ըստ իւրաքանչիւր
եղեալ մասանց կարգք սրբոյ եկեղեցւոյ յո-
րինին, ոչ ելանելով ըստ եղեալ սահման, եւ
զկնաւորեալք ըստ երկնաւորացն դասուց.
որպէս ուսաք ի հարցն հոգեւորացն՝ յաչ-
կերատաց առաքելոցն սրբոց:

8. Գ. Եւ զիա՞րդ կարգէ եկեղեցւոյ սրբոյ յօրինին:

Վերատեսուչք ըստ կարգեալ կայենից

25 *նչանակեմք* չունի D — 27 *ասելովն* BCEFGP *թաղեալք* EFGPI — 28 *նմին* BCDEFP *ի մկրտու-*
թիւն GP — 29 *եղերուք* EF *նմանութեան* չունի GP
մահուն EF — 30 *յարութեան* GP *ի կեանս* IP —
31 հմմտ. Հռոմ. Ձ. 4—6: — *այսպէս*] *այսինքն* GP
— 32 *ուղ(իղ)* P *ձեռն* EF *ի վերայ նորա դ.* D —
34 *լուսաւորելով* BCDEFGP *կոչեցեալս* CD —
35 *հաւատով* DP *յիւղ* C *օծանիմք* I — 36 *այսպէս*]
այսինքն GP — 37 *եղեալ* չունի BGP *կարգ* DEFGP
կարք A *սուրբին* BCGP — 38 *ընդ* DEF *եղեալ* G
սահմանի G — 39 *դասուցն* EF — 40 *ուսաք ի հրեշ-*
տակացն դասուց ի հարցն GP *հոգեւորացն* BCDEF
յառաքելոցն AP:

8. 1 *կարգ* AGP — 2 *օրինին* GP — 3 *կայա-*

կալցին իշխանութիւն, ուղղել ի բարին, որոց
5 կոչեցան ի վերակացութիւն. եւ առեալ ի
նոցանէ՝ մի՛ փքացին ամբարհաւաճու-
թեամբ զանձինս առ իմաստուն ունելով,
եւ անկցին յիմարութեամբ, եւ անկցին ի չա-
րութիւն: Զի թէպէտ մխապէս առեալ [են]
10 չնորհք ի հաւատացեալքն, այլ ոչ միապատիւ
ամենեքեան: Եւ թէպէտ եւ փոքրկացոյց
պինքն անբանն, այլ զիարս աստուածու-
թեանն ոչ ընդ նմին կորոյս. եւ առաքելոցն
ամենեցուն յետ յարութեանն երեւեալ կենա-
15 րարին, այլ զոմանս զեր ի վերոյ կարդէ: Եւ
նոյն սկզբնաւորեալ ի մեզ հաստատեցաւ. զոր
եւ Պաւղոս ոչ հրամայէ զմիմեամբք ելանել
ասելովն· Իւրաքանչիւր ոք յոր կոչումն կո-
չեցաւ, ի նմին կացցէ *:

* § 8, 19 այս տեղ բեր § 14, 5—23:

նիցն BCGP կանայիցն D — 4 ընկալցին H կալ յիշխանութիւն BCDP կալ իշխանութիւն G յուղղել D որոյ BCDEFGIP — 5 ի չունի GP վերակեցութիւն D — 6 փքասցին ամբարհաւաճութեամբ զան]ձինս F փակագծի մէջ առնուածը դուրս թողուած· փքասցին] ումեք ասացի G — 8 եւ անկցին (յիմ.) չունին EF եւ անկցին (ի չ.) չունի GP — 9 զի թէ P առեալ] է առեալ G է առեալ P են չունին A—P դրիւք ըստ իմաստին — 10 ի հաստատեալս G ի հօաստացեալս P միապատիւք I — 11 թէպէտ փ. CEFGP բոլոր ձեռագիրները կը գրեն փոքր կացոյց — 12 աստուածութեան GP — 14 ամենեցունց BCDGP յարութեան EFGP կենարարն մեր D — 15 եւ նոյն չունի P — 17 Պողոս A զմիմեամբ GP — 18 որ D կոչումն չունին GP: Հմմտ. Ա. կորն. է. 29:

9. Դ. եւ ո՞րպէս հրամայիցի բառակա-
ւանաւալ իւրաքանչիւր յեղեալն կարգի:

*Արդ մխաքանութեամբ ժառանգաւորացս
եւ եպիսկոպոսացս եւ քահանայիցս եւ սար-
կաւագացս, եւ Մակարիոս արքեպիսկոպոս
աւուր քառաքին Երուսաղէմի առանձեմ գիա-
նանալութենն գայս ձեզ, ուսեալ յառաքե-
լոցն պատմութենանց. եւ առանձութեամբ
Տարցն աւ մեզ հաստատեալ հինինոյ:

Զի գաւուր մկրտութենան ձեռնադրու-
թիւնն, որպէս յառաջագոյն ասացաք, եպիս-
կոպոսաց եւ քահանայից միոյն է կատա-
րել: Եւ զիւղ արքութեան եպիսկոպոսա-
պետն օրհնեսցէ. եւ զամն հաւատքութեան
եւ կարեւոր պիտոյից, հրամանաւ արքեպիս-
կոպոսին երկու եւ երեք մխաքանեալ եպիս-
կոպոսաք. եւ սարկաւագունք՝ ազատաւորք
արքութեանն: Եւ զիւղն օծմանն մեռոյցն եւ
Հրաւանգացն եւ մկրտելոցն առանձնակ օր-

* § 9. 3—10 փոխադրէ § 14. 4:

9. 1 *Հրամայիցի* H *Հրամայեցի* միւսներք — 2 *իւրաքանչիւր* EF *իւրաքանչիւր յիւր* D չունին բառս GP *եղեալն* BD *յեղեալ* P — 3 *ժառանգաւո-
րացն* D — 4 *եպիսկոպոսաց* AHGP *սարկաւագաց* AHG *քահանայիցն* GP — 6 *այս* GP — 7 *առաքե-
լոցն* D *առաքելոց* GP *պատմութենանցն* P — 9 *աւուր Տարցն* D *հաստատել* BHI *հինանոյ* D *աւուր* P — 10 *մկրտութեան ձեռնադրութիւն* GIP — 13 *կատա-
րեալ ա ջնջագրով, կատարեալ* G *զիւղ* BC *արքութեանն* BCDEFH — 15 *արք —| արք* — G — 17 *ազատաւոր* BCDGP — 18 *արքութեան* G *զիւղն* A, միւսներք *զիւղ, զեղ* BC *մեռոյցն* BCDGIP — 19 *հրամանաց* GP եւ չունին EFI *առաձնական* D *առանձնակի* EFGP

հնազանդն քահանայքն եւ եպիսկոպոսքն: Զայս առհմանեցին սուրբ հարքն մեր. եւ մի՛ ոք իշխանացէ վոխել զաւրէն եղեալ առհման, զի մի զնացին կապանք նզովից ընկալեալ՝ որչափ ինչ կամիցի:

10. Ե. Եւ ո՛րպէս մերձեցուք առ սեղանւն սուրբ եւ կենդանարարն խորհուրդ:

Առ այդ անմահութեան վճռակ մի՛ ոք երկմտութեամբ եւ մի՛ թերահաւատութեամբ եւ մի՛ գործով անարժանութեամբ մերձ լինել յանդգնեսցի, զի մի՛ վկաւս Աստուծոյ բարկութեանն յամենայն երկիր չարժեսցի, եւ ինքն լուիցէ պատգեսան. Դու ընդէ՞ր բնաւ պատմես զարդարութիւն իմ, զի զաւ առեցեր զկտակս իմ: Այլ ուրիշ զնացեալ եւ ճշմարիտ հաւատով մատուցեալ լուսաւորեսցի, եւ այդոյ ինքեամբ գործեսցի երկութիւն:

առանձնակ I — 20 քահանայք եւ եպիսկոպոսք EFGIP — 21 գայն BCDGP սուրբ հարքն առհմանեցին GP — 22 առհմանն GP — 23 կապանքն P նզովից EFGP նզովեցին BD ընկալեալ GP որչափ ինչ GP պատուհաս CI:

10. 1 եւ որպէս եւ կայցուք BCDGP առ] ի EFI — 2 եւ ի BCDEFGP կենդանաբարն] կենդանաբար EF կենդանի BCDGP խորհուրդն EF — 3 առ չունի D անմահութեանն զաժակ BCDGP — 4 մի՛ ոք GP թերհաւատութեամբ EF թերահաւատութեամբ C — 5 անարժանութեան EFIP — 6 լինել D մի՛ չունին EF — 7 ի բարկութիւն EFGP ի բարկութեան D զբարկութիւն I երկիր GIP — 8 գայեսցէ GP ընդ (էր) P — 9 բնաւ չունի C զարդարութիւնս AH — 10 զս չունի A զի առեցեր զկտակս իմ չունի F. հմմտ. Մտմ. իմ. 16—17 — 11 լուսաւորեսցի D այդոյն EFGIP:

11· Ի· Եւ զիա՞րդ է արժան զխոտիսդին կատարել:

Զփրկականն խոհուրդ ժողովոյ եւ ա-
բեանն Տեառն պարտ է երկիւղիւ եւ պատ-
շաճեամբ կատարել. եւ ոչխի պատանել խոս-
տովանութեամբ, ոչ այն ի հերձուածողացն
վտիճիչ խոհրդոցս· զի մի Աբիանոսացն
մեզ լինիցի, քան առաքելոյն՝ անուն Աս-
տուծոյ եւ ճշմարտութիւնն հայհոյեցի:

12· Ի· Եւ որպիսի՞ օրինակաւ ճուէրք սրբութեանցն յօրինեցի:

Պատո էր հանել ի սեղանն գինոյն սուրբ՝
զկիր քան առաքելոցն ատենութեան. եւ
պրաժանին՝ անապակ, ասանդ երիք խոս-
նամեան. զի ոչ ապականացու երիք վրկիմբ,

11. 1 *եւ թէ* GP *արժան՝ արդար* E *արդէն* F — 2 *կատարել եւ ոչխի պատանել խոստովանութեամբ* GP — 3 *զփրկական* EFP *վրկական* G *արեան* BP — 7 *վտիճիչն* I *խոհրդոցն* D *խոհրդոց* GP *արհասացն* EF *արհանոսաց* I — 8 *քան զ* F *անուն* EFG *անուան* I *ճշմարտութիւն* EFGP *հայհոյեցին* G. հմմտ. Հռոմ. Բ. 24:

12. 1 *նուէր* H *սրբութեան* BCD *ս. օրինաց* G *օրինակաւ* DGP, այսպէս եզակի բոլոր օրինակներու մէջ: — 3 *պարտ է* չունին ձեռագիրները. բայց տե՛ս վարդան Այգեկցոյ յառաջ բերած վկայութիւնը. վերը էջ 90: Այս ամբողջ հատուածը (3—8) երեք տարբեր խմբագրութեամբ կը ներկայանայ ձեռագիրներու մէջ· բնագրի մէջ առիւծ AEFHI օրինակներու համեմատութեամբ վերակազմուած բնաբերգուածը· այս օրինակներու տարբերութիւնները են· 3· *Հանել* AHI *Հանեալն* EF *Հայն* A *Հայց* I *սուրբ Հոգ* EF — 8 *զկիրն* EF *առանցութեանն* A — 5 *պրաժանին* չունին AEFI *անապական* EFH — 6 *վրկիմբ* չունի H *եւ արեամբ* չունին EFI: Բ խումբի ձեռագիրները՝ BCD կը կարդան· *Հանեալն ի սեղանն գինոյն զկիր*

այլ անապական մարմնով եւ արեամբ ամրեծ եւ անարատ պատճին: Եւ զայս մինչեւ ի ա-
պանն սարկաւագունքն յօրինեսցեն. եւ զկա-
տարելն ի վերայ քահանայքն կատարեսցեն:

13. Ը. Եւ զիա՞րդ եկեսցէ ի ձեւ սեղանիս խորհրդոյն եւ այլ եւս կարգքն:

Սեղանն քառակեան ընդ վարագուրաւն, յորում Հոգին սուրբ իջանէ. եւ սեղանն կեաց առ նմին տամբ, եւ պատուով հաստատեալ յաջմէ: Եւ ժառանգաւորքն խորանիւր աշխճանաւ պաշտեսցեն, եւ ժողովրդականքն արտաքոյ վարագուրին, եւ երանելիքն առ գրունան ունկնդրութեամբ. զի

րան առաքելոյն աւանդութեանց. քանզի (գ. չունի CD) ոչ անապակ առանց իրիք (իրի D) խառնուածոյ եւ ոչ ապականացու իւիք (իմք D) վրկիմք, այլ անապական արեամբ եւ մարմնով եւ (եւ չունի C) սուրբ (ս. եւ C) անարատ պատճին: — Գ խումբի ձեռագիրներն՝ GP (հմմտ. եւ Այգեկցւոյ կոչմունքը) ունին. Հանել (հանեալ P) ի սեղանն գոյց (գոյն P) ջերմ եւ գրաժակ (գր—ն P) անապական եւ անխառն առանց իրիք ըստ առաքելական աւանդութեանց. քանզի (քան P) ոչ ապականացու իւիք վրկիմք, այլ անապական արեամբ եւ մարմնով մեծ եւ անարատ պատճին: — 8 մինչ ի H մի այս ս. BD միայն CGP ի չունին BC — 9 սարկաւագունք HGP յօրինեսցին A յաւրինեն BD յօրինէն C նուիրեն GP գկատարելն EFHP գկատարեալքն D ի վերայ նորա P — 10 քահանայք GP կատարեսցին D:

13. 1 *ի ձեւ*] *իններ* G — 2 *եւ ի.* ABCDGP *խորհրդոյն* EFI *կարգն* DEF — 3 *վարագուրաւ* BCDEFGPI *յորում իջանէ հ.* — 4 *եւ* չունին GP — 5 *կեաց* չունի D *հաստատեալ* GP *ժառանգաւորքն* B — 6 *աստիճանաւ* BCDGP *աստիճանն* EF *պատշաճեսցեն* I — 8 *երեխայքն* EF — 9 *առ գրունան*

մի՛ ընդ միմեանս լսանելով եղծցին կարգքն. այլ իւրաքանչիւր կայանի անարատ մնասցէ:

14. Զայս ասեմ ձեզ պատուիրան հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ՝ զոր ինդրոյ տպաւորանաց ձերոց. եւ նկատեմք ի վերոյ այսոցիկ գոյգաձեւան խորհեալն *:

* Զի ի միմեանց ընկալեալ ձեռնադրութեամբ գնացին, ոչ բերեմք պատասխանի: Եւ միաբանին ոչ իրաւունս վարկանիմք վկայելոյն ուղղակէս եկեղեցւոյ. եւ զհաստատուն անձինս կշռամբիւք, որք խորհին հաստակ: Որպէս պատահեալ եղեւ մեզ գՏէրդեայ Բասենոյ եւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսէ որ առաքեալ ընդ Աբիանոսս միաբանել ի եւ զարձեալ խոհեալ. եւ արդ եւ այլ ևս յանդգնեցան խորհիլ. եպիսկոպոսս միոյն աթո-

* § 14, 4 այս տեղ բեր § 9, 3—10· իսկ § 14, 5—23 փոխադրէ § 8, 20:

EFI — 10 *եղծցեն* GI *կարգն* EFGP — 11 *իւրաքանչիւր* P *կայանի* GP *անարատ մնասցեն* EF:

14. 2 *հաւատոյ* EF *կարգ* GP *եկեղեցւոյ* D *զոր ինդրոյ տպաւորանաց ձերոց* չունի F *զոր ի՛ս· տալ ա·* G — 4 *գոյգաձեւս* EFP *գոյգաձեւն* C *գոյգաձեւ* G *խորհեցեալս* BCDEFGI *զի միմեանց* BCDGP *գնացին* BCDEF *գնացն* GP — 7 *վարկանիմք* G — 8 *ուղակէս* D *գկռամոլ* G *փառամոլ* P — 9 *անցինս* D *որ* P — 10 *որպէս*] *որ* BD *եղեն* D *գտուրբա* EF *գտուրբա* P *գտուրբաթ ասանու* G *բասանոյ* EF *բասանոյ* BCD *բասանու* CD *բագրեւանդեայ* CDEF *բագրեւանոյ* P *գս· բագրեւանդեայ եւ գբասանոյ* EF *եպիսկոպոսաց* AH *եպիսկոպոսէն* EFGP — 11 *որ առաքեալ*] *ը առաքեալ* P *արաքեալ* G — 12 *աբիանոսի* D *արիանոսան* G *արիանոսն* P *արիանոս* I *միաբանել*] *միաբանեալ* EFGP *ի* չունի P — 13 *եւ արդ* չունին EF *եւ* չունին GP *եւ արդ այլ ևս* BCD *յանդգնեցան* P — 14 *եպիսկոպոսն* D *աթոռով* EF

ոաւ, եւ ընդ արքեպիսկոպոսին ինքեամբ անձին տայ պատիւ. զոր չէ արժան ընդունել, զի եւ ոչ հարքն աւանդեցին այսպիսի ինչ հակառակութիւնս յեկեղեցի մուծանել. եւ անվայելուչ է համարել հաւատալ, մինչեւ կռչմամբ ի պատիւ աթոռոյն ժամանեսցէ: Եւ արդ պարտ է զայնպիսին քաղցրութեամբ ի հնազանդութիւն կոչել. եւ եթէ ի նոյնն ճնասցէ, խորշել իբրեւ յօտարէ:

Ողջոյն տան ձեզ ամենայն եկեղեցիս: Ողջ լերուք ի Տէր հաւատաւոյն եւ ուղիղ հաւատով: Ամէն:

— 17 եւ չունի G զի ոչ եւ BCDP հայրքն P այնպիսի G — 18 յեկեղեցիս BCGP — 19 այնվայելուչ D համարիլ I հրամայել p ջնջուած P — 20 աթոռոյն BDP ժամանեսցէ P — 22 եւ չունին BCD ի նոյն H ի նոյնս BCDEFGIP եւ արդ եւ P զայսպիսին P — 24 եկեղեցիք EF յեկեղեցիս I ողջոյն լերուք G — 25 ի տէրն GP եւ ուղիղ չունի G — 26 ամէն չունին BCDGP:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

1· Ձեռագիրները, Հրատարակեալ թիւները, Թարգմանեալ թիւները 9
2· Թղթին գրութեան չարժառիթը 11
3· Գրութեան ժամանակի մասին խնդիրները: Մակար Ա. եւ վերջանայ կաթողիկոսութիւնը: Կարծիքները 13
4· Թղթին գրութեան ժամանակը չի կրնար Զ. դարէն յառաջ մատնուիլ: Մկրտարանները: Սարկաւագաց մկրտութիւն: Ս. Իզէր: Օրհնութիւն Ս. Իզէրի 23
5· Մակար Բ. արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի 45
6· Վերջանայ եպիսկոպոսապետ Մխիթարէ 48
7· Շարժառիթները: Մխիթարէ ապստամբութիւնը: Եկեղեցական խնդիրները: Մխիթարէ եւ Պետանք կը բաժնուին Յունաց կաթողիկոսարանէն 51
8· Տուրքերու բարձրանալը եւ Յունաց եպիսկոպոս 69
9· Վերանոանք 77
10· Մակարի թղթին հնագոյն ընդօրինակները եւ այժմեան խմբագրութիւնը: Անանիա Շիրակացւոյ գոլ կոչուիլը 81
11· Եռեւանաջութիւններ այժմեան օրինակին մէջ 84
12· Նկատուածներ 88

13. Մակարի թղթին մանր կոչումներ հայ մատենագրութեան մէջ 89
14. Մակարի թղթին համառօտուած բնագիրը 91
15. Յովհ. Օձնեցւոյ համախմբուած կանոնագիրքը. Նար-Ջուղայի հնագոյն օրինակը: Հայ կանոնագրքերու Դասաւորութիւնը ընդարձակուած կանոնագրքին բովանդակութիւնը րստ Նար-Ջուղայի ձեռագրին 93
16. Հայ կանոնագրքի ընդարձակուած խմբագրութիւնը իր պատճէններուն մէջ Տաւանօրէն 1098ին 103
17. Մեր հրատարակութիւնը 110

ԲՆԱԳԻՐ

Եբանէլոյն Մակարայ կանոնական թուղթ ի Հայս" 111

ГОС. БИБЛИОТЕКА